

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwen-geschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Susan Hogervorst (eindredactie)
Cath van Meurs
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Hilde Timmerman
Sara Tilstra

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl
Voor privé-personen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Anneke Mulder-Bakker (voorzitter)
A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
Machteld de Metsenaere (vicevoorzitter)
Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
Eveline Buchheim (secretaris)
secretarisvvg@yahoo.com
Maaikemesselink (penningmeester)
maaikemesselink@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IAV)
E.Rijsbosch@iav.nl
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Stering
Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Vrouwen uit kamp Westerbork aan het werk op het land, 1943.
Bron: HCKW.

In dit nummer

/ Republiek /

- 3 Lijkdichten bij de dood van Maria Stuart (1695) door mannen en vrouwen
Nina Geerdink

/ Huwelijkspolitiek /

- 6 Nassauvrouwen als huwelijks-makelaars
Matty Klatter

/ Sociale geschiedenis /

- 9 *Marchandes ambulantes* in Brussel in de 19de eeuw
Anneke Geysen

/ Tweede Wereldoorlog /

- 12 Brieven, dagboeken en memoires van vrouwen uit kamp Westerbork
Eva Moraal

/ Media /

- 18 Een onderzoek naar de representatie van de moderne vrouw in Belgische mode- en vrouwen tijdschriften
Romy Cockx

/ Humanisme /

- 24 Voetius en zijn 'Afgodinne' Anna Maria van Schurman
Pieta van Beek

/ Recensie /

- 27 De vrouw in Nederland
Hilde Timmerman

/ Recensie /

- 28 Een andere kijk op Simone de Beauvoir
Gily Coene

/ Recensie /

- 29 Het leven van Joke Smit
Margit van der Steen

/ Onder de loep /

- 30 Meisjes op reis
Grietje Keller

31 / Tentoonstelling en vers van de pers /

Onder historicae

Over het randje

"Ik twijfel even of de foto met de witte rand niet te veel een vakantiekiekiekje lijkt", mailde vormgeefster Pien me. Maar zelfs zonder wit randje straalt deze zonovergoten foto een sfeer uit van alledaagse zorgeloosheid. Gewoon twee landarbeidsters weergeven die met een mand sjouwen, meer pretenties lijkt deze foto niet te hebben. Niets verraadt dat deze twee vrouwen in werkelijkheid gevangenen waren van kamp Westerbork en in afwachting van hun laatste treinrit dwangarbeid op het land verrichtten. Het valt me steeds weer op hoe vaak mensen op oorlogsfoto's – zelfs foto's die, zoals bij deze wellicht wél het geval was, niet voor propagandadoeleinden werden gemaakt – routine, alledaagsheid en onbewogenheid uitstralen. Alsof alles went, zelfs de oorlog. Of hoe die levenshouding misschien net het ondraaglijke weten, angst en strijd om te overleven draaglijk maakt. En dus vond ik dat het witte randje best mocht blijven staan, omdat het eens te meer die tweespalt duidelijk maakt. Eva Moraal onderzocht op basis van egodocumenten hoe vrouwen in kamp Westerbork hun leven aldaar ervoeren en welke strategieën zij toepasten om te overleven. Ook hier weer vinden we het vasthouden aan alledaagse dingen en routine terug. De zorg om een goed familieleven, huishouden en uiterlijk, bleek voor vele vrouwen een belangrijke coping strategie te zijn. De conclusie van Eva Moraal is echter genuanceerd: veel coping strategies werden ook door mannen toegepast. Verschillen tussen vrouwen en mannen situeerden zich vooral op het niveau van de beleving en dit valt te wijten aan de verschillende socialisatiekaders. Hiermee vermijdt Eva Moraal in de essentialistische val te trappen die bij onderzoek over vrouwen wel eens om de hoek loert. En die bij wetenschappen als de biologie of in de populaire media de laatste jaren *bon ton* is. Zestig jaar na het verschijnen van 'Le deuxième sexe' blijkt de beroemde uitspraak van Simone de Beauvoir, "On ne naît pas femme, on le devient", nog steeds niet op te kunnen tegen het dominante deterministische discours van testosteron en oestrogeen, tegen het credo van mannelijke jagers versus vrouwelijke verzamelaars. Dat de Beauvoir vandaag de dag nog altijd wordt miskend in de filosofische canon en al te simplistisch wordt afgedaan als de vrouwelijke evenknie van Sartre, zijn volgens Gily Coene redenen om de recent verschenen bundel onder redactie van Joke Hermsen over deze oermoeder van het feminisme te lezen. In een andere recensie bespreekt Hilde Timmerman een overzichtswerk van de hand van Lamberthe de Jong waarin talloze voorbeelden staan van Nederlandse vrouwen die flirtten met de grijze zone van socialisatiepatronen en genderrollen. Net als de andere artikels in dit nummer, waaruit blijkt dat vrouwen doorheen de geschiedenis steeds weer te kampen hadden met vooroordelen over hun sekse. En voor het vervullen van hun persoonlijke ambitie, of, vaak simpelweg om te overleven, moesten balanceren op een dunne grens tussen 'gewenst' en 'ongewenst' vrouwelijk gedrag. En hierbij soms over het randje gingen.

Sophie Bollen

Lijkdichten bij de dood van Maria Stuart (1695) door mannen en vrouwen

Rouw om een “cieraat groter vrouwen”

Bij het overlijden van Maria Stuart in 1695 werden opvallend veel lijkdichten geschreven. Alleen al in de pamflettenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek zijn er meer dan zeventig overgeleverd.¹ In ieder geval zeven gedichten werden geschreven door vrouwen. Voor een politieke aanleiding was dat veel: vrouwen werden niet geacht zich op het publieke terrein te betonen en publiceerden nauwelijks politieke gedichten. De stroom aan gedichten rond het overlijden van Maria Stuart biedt dus een unieke gelegenheid om te onderzoeken hoe vrouwen zich positioneerden in het politiek-literaire discours dat door mannen werd gedomineerd.

/ Nina Geerdink /

Maria Stuart trouwde in 1677 met stadhouder Willem III. Het was een politiek huwelijk, Maria was de dochter van de broer van de Britse koning Karel II en diens latere opvolger. In eerste instantie werd zij in de Republiek met enige

dat de katholieke Engelse koning (Maria's vader!) verjaagd was en met name de Hollanders profiteerden van de verbeterde handelspositie. Tussen 1690 en 1695 regeerde Maria Stuart Engeland bij afwezigheid van Willem III. Haar beleid leverde haar de reputatie op van de vrome en barmhartige koningin: “good Queen Mary”. Ze was razend populair, ook in het land van haar echtgenoot. Haar dood in 1695 riep dan ook veel reacties op in de Republiek.² Een ‘liefhebber der poëzij’ spreekt met het pamflet *Op de onnosele poëten, beschreyende de doot van Maria Stuart (...)* zelfs zijn zorgen uit over de enorme hoeveelheid treurdichten. Hij geeft het woord aan Melpomene, de muze van de tragedie. Melpomene waardeert de paar dichters die Maria Stuart “vereeren na verdienst”, maar stelt vervolgens: “Het past wel dat men scheidt het kooren van het kaf”.³

Normaal gesproken dichtten bij politieke gelegenheden nauwelijks vrouwen, maar juist nu klonnen ook zij in de pen. Over het algemeen gaat men ervan uit dat de vrouwelijke stem in het politiek-literaire discours vooral een religieuze stem was.⁴ De gedichten die geschreven werden naar aanleiding van de dood van Maria Stuart bieden de moge-

lijkheid een relatief omvangrijk corpus gedichten van vrouwen te vergelijken met gedichten van mannen. Met deze vergelijking krijgt het

beeld van de ‘vrouwelijke stem’ in het politiek-literaire discours aan het einde van de zeventiende eeuw meer kleur.

Gedichten van mannen en vrouwen

Ik vergelijk in dit artikel de lijkdichten van de zeven vrouwelijke auteurs met een aantal gedichten van mannen. De vrouwen van wie ik een gedicht op de dood van Maria Stuart heb gevonden zijn Katryna van Belven, Judith Costius, Elisabeth van den Heuvel, Katharina Lescaijle, Adriana Octavia Martini, Anna Maria Paauw en Susanna de Wier. Hun lijkdichten werden in verzamel-pamfletten of afzonderlijk gepubliceerd.⁵ Over Katharina Lescaijle (1649-1711) is het nodige bekend. Ze vertaalde Frans toneel, was schouwburgdrukker en schreef een groot aantal gedichten, waarvan een aantal ook al tijdens haar leven gedrukt werd. Ook van Anna Maria Paauw (?-1710) en Elisabeth van den Heuvel (1631-na 1689) is werk overgeleverd. Van de overige dichters weten we nauwelijks iets.⁶ De gedichten van mannelijke auteurs die ik bestudeerd heb, zijn allemaal opgenomen in *Opkomst, geboorte, leven en dood van Maria Stuart (...)*. In dit pamflet zijn achter een levensbeschrijving van de koningin verschillende van de lijkdichten uit 1695 verzameld. Tussen “eenigen der voornaamste rouwklachten” staan ook de gedichten van Katharina Lescaijle en Susanna de Wier. De mannen die erin vertegenwoordigd zijn, waren in die tijd bekende en gerespecteerde dichters zoals Johannes en Caspar Brandt, Joan van Broekhuizen, Joan Pluimer, Thomas Asselijn en Pieter Nuyts.⁷

Voor lijkdichten schreef de retorica redelijk specifieke conventies voor: drie elementen, *luctus* (rouw), *laus* (lof) en *consolatio* (troost), dienden in ieder geval aanwezig te zijn.⁸ De volgorde van de elementen kon variëren en uiteraard waren ze niet altijd van elkaar te scheiden. Ik zal hieronder aandacht besteden aan de manier waarop respectievelijk *laus* en *luctus* ingevuld werden in de gedichten voor Maria Stuart, omdat ik juist hierbij interessante verschillen signaleerde tussen de gedichten van mannen en vrouwen. Er waren allerlei topen beschikbaar voor het lijkdicht en daar maakten de auteurs selectief gebruik van.⁹ Ook inhoudelijk werden verschillende accenten gelegd.

“Good Queen Mary”

Van Maria's reputatie als “good Queen Mary” zijn vrijwel alle lijkdichten doordrenkt. De ko- >>

Bron: UBU.

Titelpagina van het pamflet *Opkomst, geboorte, leven en dood van Maria Stuart* (Knuttelnr. 14180).

distantie ontvangen, maar nadat Willem III in september 1688 de soevereiniteit verwierf in Engeland, keerde het tij. Calvinisten waren blij

ningin wordt geprezen vanwege haar vreedzame, christelijke beleid, dat tot rust en voorspoed zou leiden; vanwege haar zorg voor de armen en vanwege haar strijd voor het 'ware' – protestantse – geloof. De dichters leggen in hun gedichten niet allemaal evenveel nadruk op deze aspecten. Het zijn met name vrouwelijke dichters die de godsvrucht van de koningin en haar belang voor het protestantse geloof centraal stellen. Bij Van den Heuvel en De Wier wordt ze al in de titel als "Beschermer des Geloofs" gepresenteerd, en Van Belven heeft het in haar gedicht over de "Voester van Gods Kerk"¹⁰. Verschillende mannen prijzen haar op vergelijkbare wijze. Asselijn bijvoorbeeld noemt haar de "Christen koningin", en ook Rotgans, Rabus, Caspar Brandt en Sylvius besteden aandacht aan de godsvrucht van Maria Stuart en haar belang voor het christelijke geloof. Met uitzondering van Sylvius presenteren alle mannelijke dichters deze deugd echter als een van velen. In het gedicht van Rotgans bijvoorbeeld wordt Maria niet alleen geprezen omdat ze vroom was en vocht voor de ware godsdienst, maar ook omdat ze bescheiden was, omdat ze 'staatkunde' bezat en omdat ze het land bestierde als Willem afwezig was. Bij de vrouwelijke dichters is het religieuze belang vaker het centrale gegeven in het gedicht, hoewel daarnaast soms ook wel het 'landsbelang' genoemd wordt.

Het meest dominant is het religieuze thema in het gedicht van Elisabeth van den Heuvel. De dood van Maria Stuart wordt in dit gedicht gepresenteerd als een grote ramp voor het christendom. De overname van Engeland wordt enkel in het licht van religieuze bekering gezien en het koningschap als van God gegeven. Ook onder de mannen bevindt zich een uitschieter: het gedicht van Sylvius nadert dat van Van den Heuvel aardig in thematiek. Er is echter één belangrijk verschil: het gedicht van Elisabeth van den Heuvel is doorspekt met Bijbelcitaties – inclusief verwijzingen naar de vindplaatsen. Hiermee krijgt het gedicht een nog sterkere religieuze lading. Ook in andere gedichten, van vrouwen en mannen, vinden we referenties aan bijbelverhalen, maar nooit zo expliciet, en nooit in deze mate. Opvallend vaak terugkerende referenties zijn die aan vrouwelijke personages uit de bijbel zoals Debora of Ester, allebei leidersfiguren die het volk beschermden tegen een vijand. Judith Costius noemt Maria bijvoorbeeld "Een Debora voor 't Vaderland./ Een Koninginne vol verstand". Bijna alle vrouwen gebruiken een dergelijke vergelijking met Debora of Ester. Van de mannen doet alleen Caspar Brandt het.

Behalve Bijbelfiguren worden soms ook historische of mythologische vrouwen gebruikt om Maria mee te vergelijken. Dit doen zowel mannen als vrouwen, maar opnieuw zien we het bij de vrouwen vaker terug. De koningin wordt regelmatig vergeleken met haar voorganger Elizabeth I, die van 1558 tot 1603 Engeland regeerde en net als Maria een belangrijke rol speelde in de protestantse zaak. De vergelijking dringt zich vanzelf op als we naar de

bijnamen van de twee vrouwen kijken: Elizabeth I werd ook wel "Good Queen Bess" genoemd. In het gedicht van Anna Maria Paauw: "Het Staatbeleid, der Dapp're Troonvorstin/ Elizabeth, blonk in haar [Maria's] Scepterzwaayen". Vaker nog dan als Elizabeth, wordt Maria in de lijkdichten voorgesteld als een amazone. Ik citeer uit het gedicht van Katryna van Belven: "De schoonste Amazoon, de kloekste der Heldinnen". Al deze referenties benadrukken dat Maria als vrouw in een leidersfunctie een uitzondering was. Er wordt een smal kader gecreëerd waarbinnen ze tot de 'top' gerekend kan worden: Maria is niet zo maar een amazone, maar de mooiste amazone. Ook uit andere formuleringen blijkt steeds weer dat Maria vergeleken wordt met andere (leidende) vrouwen. Judith Costius heeft het bijvoorbeeld over haar als de "Koningin der Vrouwen". Een vergelijkbare formulering vinden we bij Enoch Krook en ook andere mannen representeren haar als "een cieraat grooter vrouwen" (Severyns) of als "de grootste Ryksvorstinne" (Van Meekeren).

Vaker nog vergelijken mannelijke dichters Maria Stuart echter met mannen. Dergelijke vergelijkingen fungeren paradoxaal als een versterking van de lof: ze heeft het nog beter gedaan dan gezien haar sekse te verwachten was.¹¹ Rabus prijst Maria bijvoorbeeld omdat ze de vijand wist af te schrikken met haar "mannelijk bedrijf" en Caspar Brandt schrijft haar "mannelyken raadt" toe. In de gedichten van vrouwen wordt de vergelijking met mannen nauwelijks gemaakt. Alleen Katryna van Belven waagt zich eraan. Zij representeert Maria als "Een die in Mannenmoed geen Koning heeft te wijken" en stelt dat zij het Britse rijk "manhaftig" wist te regeren.

Rouw alom

De *luctus* staat in de meeste gedichten bol van de verschrikte uitroepen en retorische vragen. Zo wordt beschreven hoe alles en iedereen rouwt: niet alleen het Britse Rijk en de Republiek, maar heel Europa. Vaak worden apart nog de armen of de gelovigen genoemd en als laatste Willem III. Dat heeft te maken met de climax die in dergelijke opsommingen zat – Willem III wordt gerepresenteerd als de meest verdrietige – maar ook met de retorische opbouw van de gedichten: de rouw van Willem III luidt tevens de *consolatio* in. Hij is er immers nog om het beleid van Maria voort te zetten.

Interessant in de *luctus* is de manier waarop de dichters een plaats inruimen voor eigen verdriet. Traditioneel hoort bij de *luctus* ook de aansporing om te rouwen en de overledene te 'bewenen'. Zo'n aansporing zien we bijvoorbeeld terug in een gedicht van Joan Pluimer, die zowel Engeland als Nederland aanspoort verdriet te tonen: "Ween Eng'land! Neerland weën! val, val luidkeels aan 't schreijen". Vaak werden ook dichters op deze manier aangespoord en dat zien we in de lijkdichten die mannen schreven voor Maria Stuart regelmatig terug. Opnieuw een citaat uit het gedicht van Pluimer: "(...) Helpt Dichters! helpt my klaa-

gen." Dit is een conventionele aansporing, maar het is ook een manier om aansluiting te zoeken bij die andere dichters. Een auteur positioneerde zich zo als 'een der dichters'. In de lijkdichten voor Maria Stuart door mannelijke dichters wordt soms ook naar deze dichtersgemeenschap en het eigen 'lidmaatschap' verwezen zonder daarvoor de conventie van de aansporing te gebruiken. Asselijn bijvoorbeeld zet zich af tegen andere dichters door expliciet te vermelden dat hij de uitvaart van Maria zal bezingen omdat er al zoveel gedichten op haar dood geschreven zijn. Lucas Rotgans refereert aan gedichten die hij zelf enige jaren eerder schreef, naar aanleiding van de feestelijke intocht van Willem en Maria in Den Haag (1691).

In de *luctus* van de vrouwen wordt in veel gevallen minder specifiek benoemd wie er verdriet heeft. Een opsomming van de deugden van Maria dient vaak als aanleiding voor uitroepen van verdriet omdat de 'gemeenschap' die deugden nu moet missen. Er wordt niet of nauwelijks naar andere dichters verwezen maar wel expliciet naar het eigen verdriet. Het was conventioneel om in lijkdichten te stellen dat het eigen verdriet het schrijven bemoeilijkt, maar de vrouwen lijken deze bescheidenheidstoon beduidend meer en uitgebreider te hantieren dan de mannen. Een voorbeeld uit het gedicht van Susanna de Wier:

"Hoe! Eng'lands Konningin? mijn Leevenszappen
stremmen;
Benauwheyd kneld my 't hert: ach! Haare
Majesteyt
Is, van die 't Al bestierd, het Leeven opgezeyt: (...)
Ik val van schrik ter neer".

De uitzondering die de regel bevestigt?

Over het algemeen kan dus gesteld worden dat de gedichten van vrouwen vanuit een dominant religieus perspectief geschreven werden. De vrouwelijke auteurs presenteerden zichzelf bovendien met meer (topische) bescheidenheid dan de mannen door de lof voor de koningin als lof voor een *vrouw* te presenteren, door bescheidenheidstopen te formuleren en door nauwelijks aansluiting te zoeken bij andere dichters. Het gedicht van Katharina Lescaillie vormt hierop een uitzondering. Haar gedicht bestaat voor een groot deel uit een nogal pathetische *luctus* waarin geschetst wordt hoe de hele wereld "smoore en smelte in traanen" en de hele mensheid "steent en zucht". In de laatste regels van het gedicht presenteert ze de traditionele *consolatio*: het wenen is vergeefs, want Maria Stuart is nu in de hemel. Zij zal van daaruit Willem III inspireren en: "Zyn onverwinlyke Oorlogsvaanen / Den weg tot Zege en Vrede baanen". Lescaillie legt hier dus de nadruk op het belang van Willem en Maria voor de vrede, zonder dat expliciet te verbinden aan het protestantse geloof. Dat doet ze ook elders in het gedicht niet. Maria wordt meermaals "wijs" genoemd, en haar kracht zou vooral zijn het "onderschraagen" van Europa. In dit gedicht is dus

Bron: UBU.

Titelpagina van Tooneel- en mengelpoëzy, het verzamelde werk van Katharina Lescaijle dat in 1731 uitgegeven werd.

niet het religieuze thema dominant zoals bij de andere vrouwen. Ook ontbreken bij Lescaijle bijbelse referenties, bescheidenheidstopen of verwijzingen naar Maria's sekse. Het gedicht is wel doorspekt met mythologische referenties en net als de mannen roept Lescaijle anderen op de dood van Maria Stuart te bewenen. Het land wordt aangespoord de "grooten Veldheer" Willem III te helpen met rouwen:

"Hef aan, hef aan met Lykgezangen.
Wie heeft de weëryp van zyn wond
Zo diep, als gy, in 't hart ontvangen!"

Het lijkt erop dat Katharina Lescaijle met haar gedicht aansluiting zoekt bij de mannelijke dichters en de conventies die zij hanteerden bij het schrijven van gedichten met een actueel politiek thema. Dat hoeft niet te verbazen. De mannelijke dichters maakten bijna allemaal deel uit van haar netwerk: het zijn toneelauteurs en dichters die verbonden waren aan de Amsterdamse schouwburg of aan het *Athenaeum Illustré*. Lescaijle was een spin in het web van deze literatoren en wat betreft publicatiedrift deed ze niet voor hen onder. Ze publiceerde in de jaren voorafgaand aan 1695 al verscheidene gedichten naar aanleiding van politieke onderwerpen. Ook Anna Maria Paauw schreef al eerder politieke gedichten, maar hoewel de kans bestaat dat zij nog veel meer geschreven heeft dan overgeleverd is, zal zij niet zo'n centrale rol hebben gespeeld in intellectuele netwerken.

De overige vrouwen zagen blijkbaar in de dood van Maria Stuart een specifieke aanleiding om te dichten – andere politieke gedichten zijn van hen immers nauwelijks bekend. De enorme populariteit van Maria, gecombineerd met haar rol in de protestantse zaak en haar sekse, zullen daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld. Voor Lescaijle zullen deze aspecten ook van belang zijn geweest, maar minder direct: ze zorgden ervoor dat het om een gebeurtenis met grote impact ging, die de

gemoederen in de Republiek danig bezig hield. Dergelijke gebeurtenissen waren voor Lescaijle altijd aanleiding een gedicht te schrijven – ook bij andere politieke gebeurtenissen met grote impact publiceerde zij gedichten. En ook die gedichten stonden in de traditie waarin haar mannelijke collega-dichters schreven. Het schrijven van een lijkgedicht voor Maria Stuart was voor Lescaijle een vanzelfsprekendheid die bijdroeg aan haar reputatie als dichter en waarschijnlijk ook geld in de la bracht. Als uitgever had Lescaijle er commercieel belang bij om gedichten op populaire thema's uit te geven.

De dichtende vrouwen zijn dus niet over één kam te scheren en niet zonder meer tegenover de mannelijke auteurs te plaatsen. Er zijn wel opvallende verschillen tussen de gedichten van het gros der mannen en het gros der vrouwen, maar die zijn te herleiden tot de sociale, religi-

euze en culturele positie van de auteurs, meer dan tot hun sekse. De mannen waren allemaal actief als dichter en literator in het culturele centrum van de Republiek, net als Lescaijle, terwijl de overige vrouwen, met uitzondering van Anna Maria Paauw misschien, een veel minder centrale positie vervulden in die culturele netwerken en waarschijnlijk veeleer in religieuze netwerken verkeerden.¹² Met deze vergelijking heb ik willen laten zien hoe vrouwen zich publiekelijk konden profileren op politiek terrein. Inderdaad gebeurde dat in 1695 voornamelijk door het inzetten van een dominant religieus kader – in tegenstelling tot het vigerende politiek-literaire discours. Afhankelijk van de omgeving waarin een vrouw verkeerde blijkt het tegenovergestelde echter ook mogelijk: Katharina Lescaijle zette zich juist af tegen het religieuze kader en eigende zich het vigerende discours toe. ///

Noten:

¹ Gecatalogiseerd door W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. Utrecht, 1978, 9* dln. De pamfletten uit deze verzameling zijn digitaal toegankelijk via TEMPO: <http://tempo.idcpublishers.info/>.

² Volgens de Engelse kalender (Oude Stijl) overleed Maria Stuart op 28 december 1694. Op het Europese vasteland hanteerde men de kalender Nieuwe Stijl, volgens welke Maria op 7 januari 1695 overlijdt. Over de politiek van Willem III en Maria Stuart en hun reputatie in de Republiek: Donald Haks, *Maria Stuart II*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. Zie: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/MariaStuartII>; Wout Troost, *Stadhouder-Koning Willem III. Een politieke biografie*. Hilversum, 2001; Tamse, C.A. (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*. Alphen aan den Rijn, 1979, p. 170; Jonathan Israel, *De Republiek 1477-1806*. Franeker, 1996, pp. 936-942.

³ *Op de onnossele poëten, beschreyende de doot van Maria Stuart, Koninginne van Engeland, Schotland, Vrankryk en Yrland &c. &c. &c.* (Knuttelnr. 14130).

⁴ Annelies de Jeu, "t Spoor der dichtressen": netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750). Hilversum, 2000. Op p.196 signaleerde zij dat er opvallend veel gedichten van vrouwen zijn op het overlijden van Maria Stuart. Bij De Jeu ook informatie over vrouwen en het publiceren van politieke gedichten, net als bij L. van Gemert, 'Vijf vrouwen over oorlog en vrede', in: *Historica* 21 (1998) 1, pp. 7-9 en Riet Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkranen: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997, p. 66.

⁵ Apart uitgegeven zijn gedichten van Katryna van Belven (Knuttelnr. 14088), Judith Costius (Knuttelnr. 14070), Elisabeth van den Heuvel (Knuttelnr. 14053) en Katharina Lescaijle (Tiele nr. 9362). In het verzamelde pamflet *Neerlands rouklagen, Uitgegalmd door digters deser eeuw, op de Dood van de Grootmagtigste Vorstinnen Maria, Koninginne van Groot Brittannie, &c. &c. &c.* (Knuttelnrs. 14133 en 14134) is het gedicht van Anna Maria Paauw opgenomen en een tweede gedicht Judith Costius. In het pamflet *Opkomst, geboorte, leven en dood van Maria Stuart, koningin van Groot-Brittannie, Vrankryk en Yerland* (Knuttelnr. 14180) is het gedicht van Susanna de Wier opgenomen, en het gedicht van Katharina Lescaijle dat ook los gepubliceerd is.

⁶ Zie over Lescaijle: L. van Gemert, 'Schrijfster annex uitgeefster: Katharina Lescaijle', in: Riet Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkranen: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997, pp. 396-402. Over haar politieke gedichten: N. Geerdink, 'Katharina Lescaijle: Another Sappho'. [Work in Progress, 2007] Zie: [http://www.womenwriters.nl/index.php/Katharina_Lescaijle_\(1649-1711\):_another_Sappho](http://www.womenwriters.nl/index.php/Katharina_Lescaijle_(1649-1711):_another_Sappho); over haar sociale positie: N. Geerdink, 'Op de vlugge vlerken van de Faam. Jan Vos (1610-1667) en Katharina Lescaijle (1649-1711)', in: *Nederlandse letterkunde* 13 (2008) 2, pp. 124-132; voor een overzicht van haar publicaties: De Jeu 2000. Zie over Anna Maria Paauw: A. de Jeu, 'Barokke Gelegenheidsgedichten. Anna Maria Paauw (Den Haag, ? - Goude, 21 Oktober 1710)', in: Riet Schenkeveld-van der Dussen e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkranen: schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997, pp. 431-435. Voor Elisabeth van den Heuvel zie De Jeu 2000, pp. 31, 195, 207-208. Voor de overige vrouwen zou archiefonderzoek wellicht nog iets op kunnen leveren.

⁷ Alle auteurs in de volgorde waarin hun gedichten opgenomen zijn: Johannes Brandt, Joan van Broekhuizen, Joan Pluimer (2x), Joan van Meekeren, Thomas Asselijn, Lucas Rotgans, Petrus Rabus, Caspar Brandt, (Samuel of Hyacinthus) Sylvius, Enoch Krook, Joannes de Regt, Anthony Jansen, Lambert van den Bosch, S. Pijil, Pieter Nuyts, Jacob Schriek, Johan van Dueren, J. la Grue, Karel Verlove, Adriaan Severyns en Eugenius Eyben.

⁸ Zie over de retorische opbouw van lijkgedichten: S.F. Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance*. Assen, 1969.

⁹ Met 'topen' bedoel ik in navolging van Curtius een verzameling van formuleringen die binnen een bepaalde cultuur, in dit geval de Nederlandse cultuur van de zeventiende eeuw, en binnen een bepaald genre, in dit geval dat van het lijkgedicht, gemeengoed waren: E.R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948.

¹⁰ Een verwijzing naar Jesaja 49:23, die ook in preken over Maria Stuart en Willem III standaard terug komt. Met dank aan Matthijs Wieldraaijer.

¹¹ Over het representeren van vrouwelijke vorsten als 'mannelijk': A. Blok, 'Weduwen, maagden en virago's: prominente politieke vrouwen en hegemonische masculiniteit', in: Frank Bovenkerk e.a. (red.), *Wetenschap en partijdigheid. Opstellen voor André J.F. Kobben*. Assen/Maastricht, 1990, pp. 153-176.

¹² Matthijs Wieldraaijer, die een dissertatie schrijft over de representatie van Oranjevorsten in preken, wees mij erop dat de gedichten van vrouwelijke auteurs opvallend veel overeenkomsten vertonen met de lijkpreken die bij het overlijden van Maria Stuart verschenen. Deze vorm van intertekstualiteit was in religieuze kringen niet ongewoon: Schuffel vergelijkt een lijkpreek en een lijkgedicht van predikant-dichter Van Vollenhove op het overlijden van Maria Stuart en ziet daartussen ook overeenkomsten: J. Schuffel, 'Gering is 't al, 't geringste van uw' lof: De Haagse predikant-dichter Joannes Vollenhove over Maria Stuart', in: Henk Duits en Ton van Strien (red.), *Een wandeling door het vak. Opstellen voor Marijke Spijers*. Amsterdam/Münster, 1999, pp. 99-109.

Nina Geerdink (1983) is als promovendus verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij doet onderzoek naar auteursrepresentatie in de gedichten van Jan Vos (1610-1667) en Katharina Lescaijle (1649-1711).

Contact: Vrije Universiteit Amsterdam, fac. Letteren, afdeling literatuur en cultuur, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam. E-mail: n.geerdink@let.vu.nl

De rol van Nassauvrouwen in de huwelijkspolitiek van de vroegmoderne hofsamenleving

Nassauvrouwen als huwelijksmakelaars

Politiek gemotiveerde huwelijken vormden een belangrijk onderdeel van de verbonds- en machtspolitiek van vorsten in de vroegmoderne tijd. De familie Nassau vormde hierop geen uitzondering; zij hadden zich dankzij aanzienlijke huwelijken en verkregen erfenissen ontwikkeld tot een geslacht van Europese allure. In de zeventiende eeuw nam hierdoor hun aanzien en status in Europa nog verder toe. In dit artikel zal de rol van een drietal Nassauvrouwen hierbij worden belicht.

/ Matty Klatter /

“Dit is een groot ende treffelick huuelick, ende sal ene goede aliantie maecken voor de Verenichde Nederlanden” aldus Frederik Vervou, hofmeester van de Friese stadhouder Willem Lodewijk (1560-1620), naar aanleiding van het huwelijk van diens broer Ernst Casimir met Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel in 1607.¹ De Hongaarse koning Matthias Corvinus (1440-1490) omschreef de essentie van de

minder belangrijke vorsten in het klein. Ook de hoogadelijke Nassaus hadden zich al ver voor de zeventiende eeuw mede door strategische huwelijken ontwikkeld tot een vooraanstaand Europees geslacht en zij waren erop gericht de macht in de familie te houden. Bij de huwelijken die de Nassaus sloten, stonden dynastieke en politieke belangen voorop.

Historicus Pieter Geyl is van mening dat familierelaties grote invloed hadden op de politieke verhoudingen in de Republiek en dat de familiebelangen van de (Oranje-)Nassaus overheerst werden door het streven naar dynastiek voordeel door middel van het arrangeren van aanzienlijke huwelijken. Bijvoorbeeld de koppeling van het Oranjehuis aan een der partijen in de Engelse burgeroorlog door het huwelijk van de latere stadhouder Willem II met Maria Stuart.² Jonathan Israel wijst erop dat een belangrijke factor bij het toenemende aanzien en status van het Haagse Oranje-Nassauhof in de dertiger en veertiger jaren van de zeventiende eeuw de huwelijkspolitiek was die de Oranjes met succes voerden en die erop gericht was de dynastie en het aanzien van hun hof te versterken.³ Huwelijksdiplomatie nam dan ook een belangrijke plaats in in het politieke bedrijf van de Nassaus.

Nassauvrouwen

Als dimensie van vorstelijke machts- en verbondspolitiek is het voor de bestudering van politieke processen in de Republiek relevant om na te gaan of Nassauvrouwen bij de dynastieke huwelijkspolitiek een rol van betekenis hebben gespeeld. Zo kan inzicht worden verkregen in hun betekenis in de politieke context van de hofsamenleving in een tijd waarin de formele politieke wereld door mannen werd gedomineerd. In dit artikel staat de rol en betekenis van een drietal vrouwen van de familie (Oranje-)Nassau bij de dynastieke huwelijkspolitiek centraal: Louise Juliana van Oranje-Nassau (1576-1644), dochter van Willem van Oranje en echtgenote van keurvorst Frederik

IV van de Palts; Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel (1592-1642), echtgenote van de Friese stadhouder Ernst Casimir van Nassau-Dietz, en Amalia van Solms (1602-1675), echtgenote van Oranje stadhouder Frederik Hendrik.

Naar de rol van Nassauvrouwen in de vroegmoderne tijd is maar weinig onderzoek verricht. Toch zijn er in de literatuur voldoende aanwijzingen te vinden dat hun betekenis in de politieke sfeer niet onaanzienlijk is geweest. Amalia van Solms wordt door Israel getypeerd als “forceful and ambitious”.⁴ Simon Groenvelt noemt haar een belangrijke kracht achter het toenemende aanzien van de Oranjes. Zij liet zich meermalen in met politieke zaken en buitenlandse ambassadeurs vroegen niet direct een audiëntie aan bij Frederik Hendrik, maar wonden eerst haar advies in.⁵ Vanaf 1640 nam zij geregeld deel aan politiek en diplomatiek overleg. Uit de dagboeken van de Friese stadhouder Willem Frederik blijkt dat Amalia vooral in de laatste levensjaren van haar man veel invloed had op het politieke beleid: “Sie wil mit regeren, ‘t kost wat het kost’...haar hoogheyt recommendeert veel dingen.”⁶

Ook Sophia Hedwig van Nassau-Dietz beschikte over bestuurlijke en diplomatieke kwaliteiten. Zij heette een vrouw te zijn met besluitvaardigheid, daadkracht en moed. Na de dood van haar man verwierf zij in 1634 op persoonlijke titel het regentschap en de leiding van de regering over het Duitse graafschap Dietz vanwege haar moedige optreden in het door oorlogsgeweld van de Dertigjarige Oorlog geteisterde graafschap. Zo slaagde zij er persoonlijk in de bezetting van Dietz door Spaanse troepen te voorkomen en om haar soldaten aan te sporen verscheen zij soms met een pistool gewapend op de wallen van Dietz. En in residentie stad Heidelberg werd Nassauprinces Louise Juliana in 1610 als jonge weduwe van keurvorst Frederik IV benoemd tot adviseur van regent Johan II van de Palts-Zweibrücken. Ook in latere jaren vervulde zij deze functie aan het Heidelbergse hof. Tijdens haar verblijf aan het Brandenburgse hof in Berlijn tijdens de Dertigjarige Oorlog trad zij op als bemiddelaarster tussen de strijdende partijen Brandenburg en Zweden. In 1631 wendde zij haar invloed aan om een aanval van de Zweedse troepen op Berlijn te voorkomen en een verbond tussen de partijen tot stand te brengen.

Nassauhoven in de Republiek

De Republiek kende vanaf het eind van de zestiende eeuw twee stadhouderlijke hoven van de familie Nassau: dat van de Hollandse Oranje stadhouders in Den Haag, erfgenamen van Willem van Oranje, en dat van de Friese Nassau (Dietz) stadhouders in Leeuwarden, erfgenamen van Jan de Oude, de broer van Willem van Oranje. Zij resideerden er met veel vorstelijk vertoon en als hoven in een staat die niet geregeerd werd door een monarch waren ze nogal uitzonderlijk in vroegmodern Europa. Zowel de Oranje- als de Friese Nassaus leken bijna monarchen, ook al waren zij formeel dienaren

Bron: <http://www.koninkrijksarchieven.info/prinse-louise-juliana-08.jpg>

Een portret van Louise Juliana dat gemaakt werd na haar huwelijk met de keurvorst van de Palts. Auteur onbekend.

machtspolitiek van de Habsburgers kernachtig als “laat anderen oorlog voeren, maar gij, gelukkig Oostenrijk, huw, want schenkt Mars koninkrijken aan anderen, Venus bezorgt ze u”. Wat de Habsburgers in het groot deden, deden

van de Staten. De huwelijken die de stadhouders aanging met buitenlandse prinsessen droegen daar in belangrijke mate toe bij. Het aanvankelijke masculiene en militaire karakter van de Nassauhoven veranderde abrupt door de huwelijken die de stadhouders sloten. In 1625 trouwde Frederik Hendrik met Amalia van Solms en Ernst Casimir in 1607 met Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel. Zij brachten in Den Haag en Leeuwarden een imposant hofleven tot ontwikkeling. Vooral het Haagse Oranjehof ontwikkelde zich tot een hof van internationale allure en veroverde in die tijd een gelijkwaardige positie binnen de Europese aristocratie. En in haar residentie Leeuwarden bracht de Brunswijkse hertogin Sophia, die nauw verwant was aan het Deense en Engelse koningshuis, een echt hofleven op gang. Zo gingen de Nassauhoven deel uit maken van een internationaal netwerk van Europese hoven. Ter consolidering daarvan was een strategische huwelijkspolitiek van groot belang.

Dynastieke huwelijksstrategie

In de rivaliteit tussen de Hollandse Oranjes en de Friese Nassaus over opvolgskwesties en het verwerven van stadhouderschappen in de noordelijke provincies speelden Amalia van Solms en Sophia Hedwig een centrale rol. Sophia was als nicht van de Engelse koning Karel I en de Deense koning Christiaan IV hoog in rang, hoger dan Amalia. Beiden trachtten voortdurend hun invloed aan te wenden om de positie en het aanzien van hun huis te versterken en stelden daartoe de huwelijksvooruitzichten van hun kinderen boven alles. Hierbij botsten hun belangen. Sophia streefde naar een huwelijksverbintenis tussen haar familie en de Oranjes. Daarmee zouden de Friese Nassaus winnen aan aanzien en macht binnen de Republiek. Eerst schoof zij haar oudste zoon Hendrik Casimir I naar voren als huwelijkskandidaat voor Louise Henriette, de oudste dochter van Frederik Hendrik en Amalia. Frederik Hendrik had geen bezwaar, hij was op Hendrik gesteld en vond hem een goed krijgsman voor zijn leger. Amalia wist het plan echter te verhinderen. Zij vond dat haar kinderen koninklijk moesten trouwen en zocht in andere kringen naar een bruidegom voor haar oudste dochter. Toch kreeg Sophia op den duur haar zin. Na het overlijden van Hendrik Casimir (1640) schoof ze haar tweede zoon Willem Frederik als huwelijkskandidaat naar voren. Hij kreeg van haar de uitdrukkelijke opdracht alles in het werk te stellen een prinses van Oranje te trouwen.⁷ Nadat Louise getrouwd was met de Keurvorst van Brandenburg richtte haar ambitie zich op de tweede Oranjedochter, Albertina Agnes. Voor Willem Frederik, die op het sterfbed van zijn moeder had moeten zweren met een Oranjeprinses te trouwen, was dit een ernstige vrijheidsbeperking, want Albertina was destijds nog een kind en een beslissing over haar huwelijk kon nog lang op zich laten wachten. "Mij worden goede hoop en halve verzekeringen gegeven aangaande de zaak Albertine," noteerde Willem Frederik in 1643 in zijn dagboek.⁸

Amalia wilde zich er eerst van verzekeren dat er geen betere kandidaten voor Albertine beschikbaar waren. Willem Frederik achtte zich echter aan de opdracht van zijn moeder gebonden en verloor het dynastieke belang van zijn huis niet uit het oog. Het was, aldus Luuc Kooijmans, geen persoonlijke ambitie, het was een opdracht: de opdracht van zijn moeder om zorg te dragen voor de voortzetting en de reputatie van het geslacht Nassau-Dietz. Hij trouwde uiteindelijk in 1652 met deze kleindochter van Willem van Oranje. Amalia liet er geen misverstand over bestaan: "Zij had haar dochter aan mijnheer graaf Willem niet willen geven, maar zij gaf haar de Heeren Staten [van Friesland]." Hun huwelijk zou voor de latere

Portret van Sophia Hedwig door Paulus Moreelse, ca. 1625 (Paleis het Loo Nationaal Museum).

Nederlanden van grote betekenis zijn; hun achterkleinzoon Willem werd in 1711 erfstadhouder Willem IV van Oranje-Nassau.

Verheffen van het Huis Oranje-Nassau

Bij de Haagse stadhoudelijke huwelijkspolitiek speelde Amalia de hoofdrol. Ook zij trachtte haar dynastieke ambities te verwezenlijken via de huwelijken van haar kinderen. Zij was haar carrière gestart als hofdame van 'winterkoningin' Elizabeth Stuart, de zuster van koning Karel I van Engeland, en had zich ten doel gesteld het Huis Oranje-Nassau te verheffen tot het niveau van de Europese vorstenhuizen.⁹ Amalia van Solms groeide op aan het keurvorstelijk hof van Frederik van de Palts en Elizabeth Stuart in Heidelberg. Haar vader, graaf Johan-Albrecht van Solms-Braunfels (1568-1623) was er opperhofmeester. Hij was via zijn moeder verwant aan de stadhouders Maurits en Frederik Hendrik van Oranje-Nassau. Toen Frederik werd gekozen tot koning van Bohemen ging het gezin van Solms mee naar Praag. Nadat Frederiks troepen waren verslagen en hij moest vluchten, vergezelde de familie van

Solms de 'winterkoning' en zijn vrouw naar hun ballingsoord in Den Haag. Daar bekleedden zij functies in de hofhouding; zo was Amalia hofdame van Elizabeth. Na de dood van haar vader kwamen Amalia en haar zusters onder de hoede van Frederik en Elizabeth. Amalia trouwde in 1625 vanuit het 'Boheemse hof' stadhouder Frederik Hendrik. Zij was dus gewend aan het internationale hofleven; na haar huwelijk bestond er een zekere rivaliteit tussen beide vorstinnen.

Volgens haar biografe Titia Geest was het Amalia die het initiatief nam tot het huwelijksplan van zoon Willem met Karels dochter Mary Stuart. Willem was twaalf jaar toen zijn moeder in 1638 met het huwelijksplan in gedachten de Franse koningin-moeder Maria de Medici, schoonmoeder van de Engelse koning, een grootse ontvangst bereidde in Den Haag. Zij was op doorreis naar Engeland en bij die gelegenheid besprak Amalia het huwelijksplan met haar. Maria beloofde haar best te doen bij haar schoonzoon. Hoewel de Stuarts hun dochter te goed vonden voor een Oranjeprins, stemden zij vanwege hun verzwakte positie als gevolg van de dreigende Engelse burgeroorlog in met het huwelijksplan. Frederik Hendrik zond diverse diplomatieke missies naar Londen en Amalia maakte de huwelijksartikelen op. Ook correspondeerde zij over het voorgenomen huwelijk met ondermeer de Franse kardinaal Richelieu. Voor haar stond hierbij centraal dat een dergelijk huwelijk een aanzienlijke verhoging in rang en status in de Europese vorstelijke hiërarchie zou betekenen. Naast dynastieke overwegingen speelden voor haar man ook politiek-strategische motieven een rol: een verbintenis met de Stuarts leek hem aangewezen om een wig te drijven in een mogelijke coalitie tussen Engeland en Spanje. Ook de Staten-Generaal en de Staten van Holland verwelkomden om die reden het voorgenomen huwelijk van de veertienjarige Willem en de negenjarige Maria dat in 1641 in Londen werd voltrokken.

Nu haar zoon getrouwd was met een Engelse koningsdochter stegen ook de ambities voor dochter Louise Henriette. Amalia, die het voorgenomen huwelijk met Hendrik Casimir had verhinderd door het al opgestelde huwelijkscontract te vernietigen, onderhandelde inmiddels over een verbintenis met Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg, de latere 'Grote Keurvorst'.¹⁰ Als schoonzuster van een Engelse koningsdochter was Louise Henriette voor hem een acceptabele partij. Louise zelf had inmiddels haar eigen keus gemaakt. Zij was verliefd op de Franse prins Henri Charles de la Tremoille die haar het hof maakte. Frederik Hendrik had geen bezwaar, maar Amalia vond ook hem niet aanzienlijk genoeg. Zeer tegen haar zin werd 'mademoiselle d'Orange' door haar moeder tot een huwelijk gedwongen met de in haar ogen veel belangrijkere keurvorst. De dagboeken van stadhouder Willem Frederik getuigen hoe Amalia alles in het werk stelde om de geliefden gescheiden te houden en door manipulatie en misleiding haar doel wist te bereiken. Louise protesteerde vergeefs dat zij als >>

pion moest dienen voor de dynastie: “Het is te beklagen dat ick om sijn geltz wil en een weinich land so ongeluckig moet sijn en verkogt worden. Och, was ick doot of was ik een bourrin, soo mocht ick doch iemantz nemen die ick kende, nae mijn sinn en die ick liefhad.”¹¹

Louises huwelijk met de keurvorst was een belangrijke dynastieke verbintenis voor de Oranjes. Louise werd daardoor de stammoeder van de latere Pruisische koningen en keizers van Duitsland. Het internationale aanzien en diplomatiek prestige van de Oranjes werd door deze verbintenis verder versterkt. Amalia heeft dit huwelijk ook politiek kunnen verzilveren: het stelde haar in staat haar politieke invloed in Europa nog te laten gelden na het overlijden van Frederik Hendrik en in het stadhouderloze tijdperk. Diplomaten in Den Haag bleven ook na 1650 Amalia zien als een nog steeds belangrijke pion in het Europese politieke schakelspel. Zelfs aan het Franse hof werd er rekening mee gehouden dat zij de schoonmoeder was van de ‘Grote Keurvorst’, die voor de Franse evenwichtspolitiek zo belangrijk was en die, naar diplomaat d’Estrades rapporteerde, ‘naar de pijpen van Amalia danste’. Uit de dagboeken van Willem Frederik blijkt hoe Amalia zelf de beweegredenen voor haar huwelijkspolitiek zag. Tegen enkele vertrouwelingen merkte ze op dat zij “alletijt in sin gehadt die huwelijken die se mit haere kinderen had gedaen, om hulp en appuy van buyten te hebben, alse hier niet wel getracteert worden, en diejenigen mit force tegemoet gaen die haer sochten te affronteren”.¹²

Verbond met de Palts

Ook paltsgravin Louise Juliana wist met haar huwelijksdiplomatie de dynastieke belangen van haar Huis met succes te bevorderen. Als weduwe kon zij zelfstandiger optreden. Haar dochters huwelijkte zij uit aan paltsgraaf Johan van Zweibrücken en keurvorst Georg Willem van Brandenburg. Zo werd de familierelatie gelegd tussen de Brandenburgse Hohenzollerns, de familie van de Palts en de Oranjes die later zou worden bevestigd door het huwelijk van Louises kleinzoon Frederik Willem van Brandenburg met haar nicht Louise Henriette van Oranje. Om de positie van haar oudste zoon formeel te versterken liet Louise het oog vallen op Elizabeth Stuart (1596-1662) als mogelijke huwelijkskandidaat. Zij was de enige dochter van koning Jacobus I van Engeland en een belangrijke partij op de Europese huwelijksmarkt. Frederiks status was aanzienlijk lager dan die van Elizabeth en het was aan Louises diplomatieke talent te danken dat de Stuarts met zijn kandidatuur akkoord gingen: in 1613 werd het huwelijk gesloten. Ook deze alliantie was een belangrijke dynastieke verbintenis: het betekende een versterking van de politieke macht van de Palts en van het protestantse machtsblok in Europa. Haar tevredenheid hierover uitte Louise in een brief aan haar zuster Brabantine: “Dieu nous fasse grace ce mariage puisse reusir a son gloire [...] et l’avancement de ceste Mayson.”¹³ Louise be-

schikte over een uitgebreid netwerk van contacten met calvinistische geestverwanten en familieleden. Die gebruikte zij ook om voor haar zusters en voor halfbroer Frederik Hendrik

Portret van Amalia van Solms door Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 1632 (Musée Jacquemart-André, Parijs).

passende huwelijkskandidaten te vinden, zij het niet altijd met succes. Dit blijkt uit een opmerking in een brief van Louise de Coligny aan stiefdochter Brabantine van 18 maart 1616, waarin sprake is van een huwelijksplan van Frederik Hendrik met Elisabeth van Hessen-Kassel “dat het haar zuster mevrouw de keurvorstin is die het meest aan het rad duwt”.¹⁴

Noten:

- W. Bergsma, ‘Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven’, in: *It Beaken*, 60 (1998), 3-4, pp.191-234.
- S. Groenveld, ‘Frederik Hendrik en de Stuarts, 1640-1647. Herziening van de opvattingen van Pieter Geyl’, in: *Jaarboek Oranje-Nassau museum*. Zutphen, 1987, p. 7.
- J. Israel, ‘The courts of the house of Orange, c.1580-1795’, in: J. Adamson (red.), *The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture under the Ancien Regime, 1500-1750*. Londen, 1999, p. 129.
- J. Israel, ‘The courts of the ...’, p. 121.
- Simon Groenveld, J.J. Huizinga en Y.B. Kuiper (red.), *Nassau uit de schaduw van Oranje*. Franeker, 2003, p. 30.
- J. Visser (red.), *Gloria Parendi. Dagboeken van Willem Frederik stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. Den Haag, 1995, p. 280. Zie ook: Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*. Amsterdam, 2000, p. 104.
- J. Visser, *Gloria Parendi. Dagboeken van...*, p. 88, p. 295 en p. 566. Zie ook: M. Klatter, ‘Een vergeten stammoeder van de Oranjes. Sophia Hedwig, gravin van Nassau-Dietz’, in: *Spiegel Historiae* 40 (2005), 7-8, pp. 319-320.
- J. Visser, *Gloria Parendi. Dagboeken van...*, p.16 en p. 88.
- Titia Geest, *Amalia van Solms en de Nederlandse politiek van 1625 tot 1648. Bijdrage tot kennis van het tijdperk Frederik Hendrik*. Amsterdam, 1909, pp. 22-25.
- J. Visser, *Gloria Parendi. Dagboeken van...*, p. 141, p. 252, p. 310 en p. 566. Zie ook: Kooijmans, *Liefde in opdracht...*, p. 280.
- J. Visser, *Gloria Parendi. Dagboeken van...*, p. 293; Kooijmans, *Liefde in opdracht...*, pp. 82-89.
- J. Visser, *Gloria Parendi. Dagboeken van...*, p. 310.
- <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/LouiseJuliana>.
- <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/LouiseJuliana>.
- H. Rowen, ‘Neither fish nor fowl: The stadholderate in the Dutch Republic’, in: H.Rowen en A. Lossky (red.) *Political ideas and instruments in the Dutch republic*. Los Angeles, 1985, pp. 3-31.

Besluit

“The princes and even more their consorts and followers were tempted by the vision of monarchical power, especially after the House of Orange was accepted as part of the royal caste in Europe”, zo schrijft historicus Herbert Rowen.¹⁵ Uit voorgaande blijkt niet alleen hoe een strategische huwelijkspolitiek de dynastie kon versterken en de politiek kon beïnvloeden. Ook laat het zien hoe het in stand houden van de dynastie en haar reputatie werd gepersonifieerd door de echtgenotes van de stadhouders Frederik Hendrik en Ernst Casimir en keurvorst Frederik IV van de Palts. De huwelijkspolitiek van deze Nassauvrouwen creëerde aldus een basis waarop de (Oranje-)Nassaus een rol in de Europese politiek konden spelen. Het is aan de vasthoudendheid van Amalia in haar huwelijkspolitiek te danken dat het aanzien van de Oranjes in Europa toenam en dat zij ook in het eerste stadhouderloze tijdperk als schoonmoeder van de keurvorst van Brandenburg nog een politieke factor van betekenis was op het Europese toneel. Amalia gebruikte haar positie met succes om het aanzien en de macht van de Oranjes te versterken. Dit hielp de nog jonge Republiek haar plaats te vinden onder de Europese grootmachten en vergemakkelijkte de communicatie tussen regenten en Europese vorsten. En dankzij haar familiebanden en internationale connecties slaagde Louise Juliana erin voor haar oudste zoon een huwelijk te arrangeren met een Engelse koningsdochter, waardoor de politieke macht van de Palts versterkt werd. Sophia Hedwig was de drijvende kracht achter de nauwe verbintenis tussen de huizen Nassau-Dietz en Oranje-Nassau, waardoor de Friese tak in de achttiende eeuw een Oranje kon leveren die de dynastie kon redden. Van het door haar gearrangeerde huwelijk van haar zoon met Albertina Agnes van Oranje stamt het Nederlandse vorstenhuis in rechte lijn af. ///

Matty Klatter studeerde sociologie en culturele antropologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na een loopbaan bij het Institute of Social Studies in Den Haag is zij momenteel werkzaam als onafhankelijk onderzoeker. Haar onderzoek betreft met name de politieke participatie van vrouwen in de vroegmoderne tijd.
Contact: Mozartlaan 437, 2555 KE Den Haag. E-mail: mattyklatter@gmail.com.

Marchandes ambulantes in Brussel in de 19de eeuw¹

De straat op om te overleven

In de negentiende eeuw worden de Brusselse politiediensten overstelpt met aanvraagbrieven van arme stedelingen die smeken om een toestemming om te mogen leuren. De kreten van deze mensen gaan door merg en been: “*Sans cette permission, je suis obligé (sic) de me rendre au depot (sic) de mendicité.*”² Dit artikel brengt het verhaal van enkele Brusselse vrouwen die zich genoodzaakt zagen om als *marchande ambulante* aan de slag te gaan, in de hoop niet bij de openbare onderstand te moeten aankloppen.

/ Anneke Geysen /

De geschiedschrijving omtrent de leurhandel in de negentiende eeuw is onderworpen aan enkele ruwe veralgemeningen. Zo gaat het gros van de auteurs ervan uit dat leuren een typische mannenaangelegenheid is, steunend op een eenzijdige studie van de patentregisters. Het werk van Fontaine kan hier als meest toonaan-

de *marchandes ambulantes* in Brussel in de negentiende eeuw. Het lijkt me uitermate nuttig om het aandeel van de vrouwen in de leurhandel onder de aandacht te brengen, met als doel een rijker beeld te creëren van dit type handel in het algemeen en de Brusselse variant in het bijzonder. De hoofdvraag die daarbij aan bod komt, is welke beweegredenen vrouwen ertoe aanzetten om met hun koopwaar door de straten van de stad te trekken.

Het bronnenmateriaal dat wordt gebruikt om deze vraag te beantwoorden, bestaat enerzijds uit aanvraagbrieven die zijn bewaard in het politiearchief van de hoofdstad. Anderzijds zullen gegevens uit de bevolkingsregisters worden gebruikt. Op basis van een analyse van deze bronnen, wil dit artikel het profiel schetsen van de vrouwen die als *marchande ambulante* aan de slag willen gaan in Brussel. Achtereenvolgens zullen de leeftijd en de gezinssituatie van de smekelingen onder de loep worden genomen, waarna de beweegredenen tot leuren zullen worden bekeken. Daarbij zullen aan de hand van citaten en voorbeelden de briefschrijvers zoveel mogelijk zelf aan het woord worden gelaten, met als doel een tastbaar beeld te schetsen van hun leefwereld in het negentiende-eeuwse Brussel. De chronologische afbakening van het onderzoek omvat het midden van de negentiende eeuw en meer bepaald de periode 1845-1857.

Brussel in de negentiende eeuw: een hoofdstad vastgeroest in traditie⁵

In de negentiende eeuw wordt Brussel door armoede en sociale ongelijkheid gekenmerkt. De arbeidsmarkt wordt geteisterd door onvoldoende werkgelegenheid en heel wat gezinnen krijgen te maken met seizoensgebonden werkloosheid. Brussel blijft immers het terrein van ambachtstadi en kleine patroons die zich op de lokale markt richten, terwijl mechaniserende sectoren, zoals bijvoorbeeld de metaalverwerking, het grondgebied laten voor wat het is en naar de omliggende gemeenten trekken. Bovendien krijgt Brussel in het midden van de eeuw te maken met een explosieve bevolkingsgroei die onmogelijk kan worden gedragen

door de verouderde economische structuur. Hierbij komt nog eens de duurttecrisis van de jaren 1840 en 1850. Het hoeft niet te verwonderen dat verpaupering een reëel gegeven is in de hoofdstad. Zelfs het gros van de kleine ondernemers en handelaars moet op de rand van armoede overleven. Bovendien wordt de stadsbevolking door stijgende huurprijzen geplaagd, waarvan vooral de verpauperde massa het slachtoffer wordt. De armlastige bevolking is genoodzaakt allerlei strategieën uit te zoeken om in de meest erbarmelijke omstandigheden te kunnen overleven. Thuiswerkers, dagloners en werknemers in de ambachtelijke en industriële sector proberen door middel van zelfexploitatie het hoofd boven water te houden. Ook de alsmat toenemende vrouwenarbeid, een typisch verschijnsel bij verarming in de negentiende eeuw, spreekt boekdelen. Is ook de ambulante handel een belangrijke overlevingsstrategie voor Brusselse vrouwen die op de rand van ellendige armoede moeten overleven?

De ambulante handel, een mannenwereld?⁶

Een studie van de Brusselse patentregisters⁷ onderschrijft de algemeen gangbare stelling dat de leurhandel door mannen wordt gedomineerd: maar liefst 75 procent van de gepatenteerde straatventers blijkt een man te zijn. In het politiearchief van de hoofdstad heb ik echter verscheidene dossiers teruggevonden die een ander verhaal vertellen. Dit archief bewaart honderden aanvraagbrieven van Brusselaars die de lokale overheid de toestemming vragen om te mogen leuren. Ik heb 161 van deze brieven doorgenomen en ben tot de vaststelling gekomen dat niet minder dan 55 procent van de smekelingen vrouwen zijn. Het valt echter op dat haast geen enkele van deze vrouwen in de patentregisters verschijnt. Een uitermate repressief beleid ten opzichte van de ambulante handel moet hier als schuldige worden aangeduid. Het verlenen van autorisaties verloopt moeizaam, zowel bij mannen als bij vrouwen. Toch valt het op dat de lokale autoriteiten de activiteiten van de *marchandes ambulantes* sneller zullen ‘stigmatiseren’ dan bij de mannelijke straatventers het geval is en bijgevolg zijn zij terughoudender in het toekennen van een toestemming. Mededelingen van het stadsbestuur en officiële reglementeringen hebben het regelmatig over het slechte karakter en het wangedrag van de leursters.⁸ Wanneer een vrouw een aanvraagbrief indient, krijgt ze niet zelden een negatief antwoord: “*L’autorisation de vendre sur la voie publique n’est pas accordée aux femmes.*”⁹ Dit wil echter niet zeggen >>

Bron: Stadsarchief Brussel, Iconografisch Fonds, D1029.

Een *marchande d'oeufs* die met haar koopwaar door de straten van Brussel trekt.

gevende voorbeeld worden aangeduid.³ Slechts een handvol onderzoekers heeft andere bronnen van onder het stof gehaald en is erin geslaagd een tipje van de sluier op te lichten wat het aandeel van de vrouwen in dit type handel betreft.⁴ Dit artikel wil in het voetspoor treden van deze laatste groep en een licht werpen op

dat de smekelingen die geen toestemming krijgen, de ambulante handel de rug toekeren. Een analyse van klachtenbrieven van gevestigde handelaars brengt immers enkele interessante elementen aan het licht. Het merendeel van deze klachten handelt over de dubieuze praktijken van clandestiene straatventers die geen patent betalen en bijgevolg niet in de patentregisters verschijnen, maar wel met hun handelaar door de straten van Brussel trekken. Vooral vrouwen schijnen het onderwerp van deze klachten uit te maken, waarbij enkele namen uit mijn onderzoekspopulatie frequent opduiken. Op basis van deze gegevens lijkt het niet onveilig om te concluderen dat de officiële leurhandel vooral mannen tewerkstelt, terwijl vrouwen zich noodzaak zien zonder patent en dus illegaal aan de slag te gaan. Maar wat drijft hen ertoe zich in de 'ondergrondse' leurhandel te storten?

Een profielschets van de briefschrijvers¹⁰

De meeste auteurs laten zich in met de economische aspecten van de leurhandel, waarbij ze vaak voorbijgaan aan een profielschets van de mensen die in dit type handel meedraaien. In algemene bewoordingen wordt in de meeste werken meegedeeld dat leurders arme mensen zijn die het inkomen uit het straatventen nodig hebben om in hun onderhoud te kunnen voorzien. Zelden worden uitspraken gedaan over de leeftijd of de gezinssituatie van de *marchands ambulants*. De volgende paragrafen proberen dit deels goed te maken door de leefwereld van de vrouwelijke straatventers in Brussel in de jaren 1840-1850 te schetsen.

Een analyse van de leeftijd van de smekelingen brengt interessante informatie aan het licht. Het jongste meisje, Marie Vanbeckvort, is 14 jaar en woont in bij haar grootmoeder die niet meer in staat is om te werken. Marie hoopt dat de leurhandel hen enig soelaas kan brengen. Anne Vandenberghe is met haar 78 lentes de oudste vrouw. Door met wat fruit te leuren probeert ze haar echtgenoot en inwonende zus te onderhouden. Daarnaast valt op dat ongeveer één derde van de briefschrijvers dertigers zijn. Catherine Forton, bijvoorbeeld, is een 36-jarige moeder die *marchande ambulante* wil worden om samen met haar echtgenoot en kinderen de winter door te komen. Verder vertegenwoordigen de veertigers en vijftigers samen net iets meer dan één derde van de totale onderzoekspopulatie. De leeftijd van Jeanette Blumendael illustreert deze categorie. Enkel met de inkomsten uit de leurhandel is deze 48-jarige moeder in staat haar kroostrijk gezin te voeden. Kortom, het gaat hier om een uitermate diverse onderzoeksgroep, wat niet wegneemt dat de aanvragen van de jonge meisjes en oudere vrouwen opvallend veel gelijkenissen vertonen. De briefschrijvers hebben het inkomen uit de ambulante handel broodnodig om in het onderhoud van hun gezin te kunnen voorzien. De lokale autoriteiten hebben het niet voor niets over "la classe indigente dans la recherche de ses moyens d'existence".¹¹

Om een bondige schets te geven van de gezinssituatie van de briefschrijvers is het nuttig om enerzijds hun plaats binnen het gezin te onderzoeken en anderzijds gezinstype en gezinsgrootte na te gaan. Het valt op dat maar liefst 70 procent van de smekelingen moeder is. Dit percentage bestaat vooral uit vrouwen die getrouwd zijn en kinderen hebben, maar ook het aantal weduwen die voor hun kroost moeten zorgen, kan niet worden verwaarloosd. Bovendien valt op dat, enkele eenzame uitzonderingen buiten beschouwing gelaten, de gehuwde vrouwen in kerngezinnen leven, bestaande uit vader, moeder en drie kinderen. Overigens, ook de weduwen hebben haast nooit meer dan drie kinderen onder hun hoede. Deze gegevens stroken met voorheen verricht onderzoek naar het vroegmoderne en moderne gezinsleven in Europa, dat heeft aangetoond dat de lagere bevolkingsgroepen voornamelijk in kerngezinnen leven die niet meer dan vijf personen tellen. De armenbevolking schuift huwelijkssluiting en gezinsuitbreiding immers vaak op de lange baan en enkel wanneer er enige financiële uitwegen zijn, zullen ze zich aan gezinsuitbreiding wagen.¹² Bijgevolg ondersteunen deze bevindingen de conclusie dat de Brusselse smekelingen deel uitmaken van de lagere bevolkingsgroepen.

De leurhandel als laatste strohalm¹³

Voortvloeiend uit bovenstaande bevindingen en voorbeelden kan worden gesteld dat de onderzoekspopulatie uit arme vrouwen bestaat, die het inkomen uit de leurhandel nodig hebben om in het onderhoud van hun gezin te kunnen voorzien. Het lijkt me niet overbodig om deze stelling wat dieper uit te werken en de verschillende beweegredenen tot leuren op een rijtje te zetten.

Een eerste mogelijke drijfveer die door een aanzienlijk aantal vrouwen wordt aangehaald, moet worden gezien in het licht van de sociaal-economische situatie van Brussel in de jaren 1840-1850. De kleinschaligheid van de productiesfeer en de uittocht van grootschalige mechaniserende sectoren zorgen ervoor dat de arbeidsmarkt door seizoensgebonden werkloosheid wordt gekenmerkt. Om zulke perioden van werkloosheid te overbruggen, komt het niet zelden voor dat de minder gegoede inwoners van Brussel met wat koopwaar door de

straten van de stad willen trekken. Leuren kan in deze gevallen worden aangeduid als familie-strategie om het wegvallen van andere inkomstenbronnen goed te maken. Enerzijds valt het op dat de meeste briefschrijvers, die als *ménagère* staan ingeschreven, het loonverlies van hun man proberen op te vangen door als *marchande ambulante* aan de slag te gaan. Anderzijds is het eveneens mogelijk dat de smekeling zelf haar werk als *ouvrière* of *couturière* is kwijtgeraakt en bijgevolg haar toevlucht zoekt tot de leurhandel. De kans is groot dat deze vrouwen hun ambulante commerciële activiteiten opgeven wanneer ze zelf en/of hun echtgenoot weer voor voldoende broodwinning kunnen zorgen en het inkomen uit het straatventen bijgevolg niet nodig hebben om de eindjes aan elkaar te knopen. De reden waarom deze vrou-

Een *marchande ambulante* die linten vent.

wen de ambulante handel als tijdelijke inkomstenbron verkiezen, heeft wellicht te maken met de lage vereisten die eraan verbonden zijn. Het vergt niet veel kennis, noch een aanzienlijk startkapitaal om als *marchande ambulante* aan de slag te gaan. Bovendien vraagt het geen enkele moeite om het venten na enkele weken of maanden op te geven en opnieuw het voorheen uitgeoefende beroep of de huishoudelijke taken op zich te nemen. De situatie van Henriette Dussart kan hier als treffend voorbeeld worden aangeduid. Haar echtgenoot verliest plotsklaps zijn broodwinning, waardoor Henriette zich ge-

noodzaak ziet om kranten te venten. Kortom, ze probeert het loonverlies van haar man te compenseren door tijdelijk als *marchande ambulante* aan de slag te gaan.

Een tweede plausibele reden die de vrouwen ertoe aanzet om met hun koopwaar door de straten van Brussel te trekken, is dat het loon van de *pater familias* niet langer voldoet om aan de behoeften van het gezin tegemoet te komen. Een van de mogelijkheden die de moeder tot haar beschikking heeft, bestaat eruit zich tot de lokale autoriteiten te wenden om de toestemming tot leuren te bekomen. Het beroep van de echtgenoot blijft als voornaamste inkomstenbron gelden, terwijl de ambulante commerciële activiteiten van de vrouw als *bye-employment* of aanvullende bron van inkomsten meetellen.¹⁴ Hier geldt eveneens dat de weinige vereisten die aan de leurhandel zijn verbonden, veel vrouwen ertoe brengen ambulante commerciële activiteiten uit te oefenen om te kunnen overleven. De situatie van Rosalie Dehon illustreert dit punt uitstekend. Ze vermeldt uitdrukkelijk dat het dagloon van haar echtgenoot onvoldoende is en "*comme mère de famille qui a besoin de gagner mon pain pour mes petits enfans (sic)*"¹⁵ ziet ze geen andere mogelijkheid meer dan als *marchande ambulante* aan de slag te gaan.

Een derde beweegreden moet worden gezocht bij de weduwen die zich tot het Brusselse stadsbestuur wenden om de toestemming tot leuren te bekomen. In dit geval moet de ambulante handel worden gezien als reddingsboei voor vrouwen die recent weduwe zijn geworden. Van de ene dag op de andere is het inkomen van hun echtgenoot weggevallen en moeten ze het alleen zien te redden. Het straatventen kan dan dienst doen als oplossing om dit loonverlies te boven te komen. Het verhaal van Hortense Bary ondersteunt deze veronderstelling. Op 22 maart 1857 heeft deze vrouw haar echtgenoot verloren en eind mei van datzelfde jaar belandt haar aanvraagbrief bij de politie-diensten. Het politieverlag vermeldt uitdrukkelijk dat haar situatie precair is geworden sinds het overlijden van haar man. Het hele gezinsinkomen is immers weggevallen en Hortense moet dat proberen goed te maken door haar toevlucht te zoeken tot de ambulante handel. Bovendien doen enkele andere voorbeelden vermoeden dat het leuren hier niet als tijdelijke oplossing geldt, maar fungeert als permanente bron van inkomsten. Petronille Matthé bijvoorbeeld, doet in 1845 haar beklag bij de autoriteiten over het feit dat haar toestemming tot leuren van de ene dag op de andere werd ingetrokken. Ze betreurt deze nieuwe maatregel en deelt mee dat ze sinds het overlijden van haar man enkele jaren voordien het inkomen uit de leurhandel broodnodig heeft om voor zichzelf en haar kinderen te kunnen zorgen.

Conclusie

Dit artikel heeft gepoogd een profiel te schetsen van de Brusselse vrouwen die zich tot de leurhandel wendden in het midden van de 19de eeuw. Op basis van een analyse van de aan-

Bron: Stadsarchief Brussel, Iconografisch Fonds, A63.

Een moeder die als *marchande ambulante* vlaggetjes verkoopt.

vragebrieven uit het politiearchief van de stad, aangevuld met gegevens uit de bevolkingsregisters, is het mogelijk enkele interessante conclusies te trekken. Eerst en vooral is het mogelijk te stellen dat de vrouwen zich noodzaak zien tot clandestiene ambulante activiteiten over te gaan. Dit heeft vooral te maken met een repressief sociaal beleid dat hard optreedt bij het verlenen van autorisaties tot leuren. Ten tweede heeft de analyse aangetoond dat de onderzoekspopulatie vooral bestaat uit dertigers, veertigers en vijftigers, hoewel uitzonderingen niet uitgesloten zijn. Bovendien zijn de briefschrijvers voornamelijk moeders en/of weduwen die het inkomen uit de ambulante handel nodig hebben om in het onderhoud van hun gezin te kunnen voorzien. Ten derde is het belangrijk erop te wijzen dat voor veel smekelingen het straatventen als laatste strohalm fungeert, waar ze zich met man en macht aan vastklampen wanneer ze geen andere tewerkstellingsmogelijkheden (meer) hebben. Ze hebben het inkomen uit de ambulante commerciële activiteiten nodig om voor hun gezin en zichzelf te kunnen zorgen en om niet bij de openbare onderstand te moeten aankloppen. De kans bestaat dat de lokale autoriteiten hun aanvraagbrief goedkeuren, waarna ze op een legale manier als *marchande ambulante* aan de slag kunnen. De briefschrijfsters wier verhaal hier aan bod is gekomen, behoren echter niet tot deze *lucky few*. Gezien hun precaire levensom-

standigheden zit er voor hen niets anders op dan zonder toestemming met hun koopwaar door de straten van de stad te trekken. Deze arme smekelingen zijn genoodzaakt mee te draaien in de leurhandel als schaduw-economie. Het enige wat voor hen telt is samen met hun gezin te overleven. //

Noten:

- ¹ Dit artikel is gebaseerd op de licentiaatsverhandeling van Anneke Gezyen, 'La classe indigente dans la recherche de ses moyens d'existence? Leurders in Brussel in de 19de eeuw. Brussel, 2007, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.
- ² Stadsarchief Brussel, Politiearchief, 807.
- ³ Laurence Fontaine, *History of Pedlars in Europe*. Cambridge, 1996. Verder ook: Abel Châtelain, 'Lutte entre colporteurs et boutiquiers en France pendant la première moitié du XIXe siècle', in: *Revue d'Histoire Economique et Sociale*. 1971, XLIX, pp. 359-384 en Claire Zalc, 'Contrôler et surveiller le commerce migrant. Nomades, forains et ambulants à Paris (1912-1940)', in: Marie-Claude Blanc-Chaléard, *Police et migrants. France 1667-1939*. Rennes, 2001, pp. 365-388.
- ⁴ David Alexander, *Retailing in England during the Industrial Revolution*. London, 1970; Serge Jaumain, 'Un métier oublié: le colporteur dans la Belgique du XIXe siècle', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 1985, XVI, pp. 307-356.
- ⁵ Deze paragraaf is gebaseerd op: Jos De Belder, 'Socio-professionele structuren', in: Jean Stengers, *Brussel. Groei van een hoofdstad*. Antwerpen, 1979, pp. 227-234; Machteld De Metz-naere, *Taalmuur = sociale muur? De negentiende-eeuwse taalverhoudingen te Brussel als resultaat van geodemografische en sociale processen*. Brussel, 1988; Anne Morelli, 'De immigranten van de 19de eeuw tot heden', in: Arlette Smolar-Meynart & Jean Stengers, *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*. Brussel, 1989, pp. 218-225; Patricia Van den Eeckhout, 'Brussels', in: Martin J. Daunton, *Housing the workers, 1850-1914. A comparative perspective*. Leicester, 1990, pp. 67-106.
- ⁶ Deze paragraaf is gebaseerd op: Stadsarchief Brussel, Patentregisters, 1845-1857; Stadsarchief Brussel, Politiearchief, 806, 807, 814.
- ⁷ Binnen het beperkte kader van dit artikel is het onmogelijk om de geschiedenis en de administratieve organisatie van de patentregisters uit te doen. Het is echter mogelijk naar enkele auteurs te verwijzen die deze aspecten nauwgezet hebben behandeld: Nele Bracke, *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*. Gent, 2000; Juul Hannes, *De economische bedrijvigheid te Brussel, 1846-1847. Controle en aanvulling van de nijverheidsstelling van 15-10-1846*. Leuven, 1975; Patricia Van den Eeckhout, 'De gemeenten en de lokale openbare instellingen', in: Patricia Van den Eeckhout & Guy Vanthemsche, *Bronnen voor de studie van het hedendaags België, 19de - 20ste eeuw*. Brussel, 2003, pp. 49-118. Een analyse van de patentregisters toegespitst op de leurhandel is terug te vinden in: Anneke Gezyen, 'La classe indigente dans ...'
- ⁸ Anneke Gezyen, 'La classe indigente dans la ...'
- ⁹ Stadsarchief Brussel, Politiearchief, 814.
- ¹⁰ Deze paragraaf is gebaseerd op: Stadsarchief Brussel, Politiearchief, 806, 807, 814; Stadsarchief Brussel, Bevolkingsregisters, 1846, 1856.
- ¹¹ Stadsarchief Brussel, *Bulletin Communale de Bruxelles, 1879*, Band I, p. 322.
- ¹² Katherine A. Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800. The Urban Foundations of Western Society*. Cambridge, 2003; Pat Thane, 'Histories of the welfare state', in: William Lamont, *Historical Controversies and Historians*. London, 1988, pp. 49-64.
- ¹³ Deze paragraaf is gebaseerd op: Stadsarchief Brussel, Politiearchief, 806, 807, 814; Stadsarchief Brussel, Bevolkingsregisters, 1846, 1856.
- ¹⁴ Peter Laslett, 'Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared', in: Richard Wall, Jean Robin & Peter Laslett, *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, 1983, pp. 513-563.
- ¹⁵ Stadsarchief Brussel, Politiearchief, 806.

Anneke Gezyen (1984) is licentiate in de Geschiedenis en Master in European Urban Cultures.
Contact: Julien Trekkerstraat 50, 1932 Sint-Stevens-Woluwe. E-mail: anneke.gezyen@vub.ac.be

Brieven, dagboeken en memoires van vrouwen uit kamp Westerbork

“Ik had graag wat haarspelden om de golf op te houden...”

Hoe zag het dagelijks leven eruit in een concentratiekamp? Belangrijke bronnen die inzicht bieden in deze vraag zijn egodocumenten: brieven, dagboeken en memoires, opgesteld door gevangenen tijdens of na hun gevangenschap. Op basis van zulke egodocumenten wordt in dit artikel een beeld geschetst van de levens van vrouwen (en enkele mannen) in kamp Westerbork, van hoe zij hun tijd aldaar ervoeren en van hun manieren om te overleven. Rijst uit de egodocumenten een specifiek vrouwelijke dan wel mannelijke manier van leven in en beleven van Westerbork op?

/ Eva Moraal /

In het internationale wetenschappelijke onderzoek naar het dagelijks leven in de concentratiekampen van het Derde Rijk wordt pas sinds de vroege jaren tachtig rekening gehouden met het feit dat mannen en vrouwen andere levens leefden in de kampen en de gebeurtenissen ook anders beleefden. Geïnspireerd door de nieuwe *women studies* van de feministische jaren 1970 zette de Amerikaanse historica Joan Ringelheim het onderzoeksgebied in 1983 op de kaart met haar conferentie *‘Women surviving the Holocaust’*.¹ Sindsdien is gender een niet meer uit te wissen component van het Holocaustonderzoek geworden. Het leven van vrouwen in concentratiekampen en hun beleving daarvan is onderwerp van talrijke, steeds meer gedifferentieerde studies. Was de mens in de geschiedschrijving over concentratiekampen vroeger in feite vooral de *man*, nu wordt het kampleven van zowel mannen als vrouwen bestudeerd.² In de toch al magere Nederlandse geschiedschrijving over de kampen is er voor vrouwen weinig ruimte geweest. Voor vrouwen in de oorlog is er enige aandacht geweest, maar over het leven als vrouw in Nederlandse concentratiekampen is weinig bekend. Het is voornamelijk de sociologe Jolande Withuis die aandacht heeft besteed aan vrouwen in de oorlog, onder andere aan vrouwen in het verzet en ‘foute’ vrouwen.³

Dit artikel biedt een eerste verkenning van de levens van de joodse vrouwen in doorgangskamp Westerbork, het grootste concentratiekamp dat Nederland tijdens de bezetting heeft gekend. Hoe leefden zij in Westerbork, en hoe beleefden zij hun gevangenschap? Bij uitstek

geschikte bronnen om deze levens te onderzoeken, zijn de vele in en over het kamp geschreven egodocumenten: brieven, memoires en dagboeken. Voor dit artikel heb ik gebruikt gemaakt van brieven uit twaalf verschillende collecties, die variëren van enkele tot tientallen brieven. Daarnaast komen drie dagboeken aan bod en vier memoires. De vraag naar de representativiteit van deze bronnen is moeilijk te beantwoorden. Bij het verzamelen van de collecties voor mijn promotieonderzoek heb ik erop gelet dat er zoveel mogelijk verschillende schrijvers aan bod komen. Maar niet iedereen schreef, en mensen uit hogere klassen schreven waarschijnlijk meer dan mensen uit lagere klassen. Ook ben ik net als elke onderzoeker afhankelijk van wat er is overgeleverd. Toch ben ik van mening dat, bijvoorbeeld omdat de bronselectie een langere periode beslaat, de documenten wel degelijk iets kunnen zeggen over alle kampingezetenen.

Het schrijven en ontvangen van brieven en pakketten was aan strenge regels gebonden. Eén brief of twee postkaarten per veertien dagen waren toegestaan, vanaf november 1943 alleen nog maar op voorgedrukt postpapier van slechts 35 regels. Het contact met buiten was van een niet te overschatten belang. Ontvangst van een brief of pakketje vormde het hoogtepunt van de dag. Er waren voor iedere barak maandelijks aparte schrijfdagen ingesteld. Het postbedrijf in het kamp behandelde dagelijks duizenden poststukken. Er werd censuur uitgeoefend, maar over het algemeen was dit oppervlakkig; er was teveel post om te controleren. Het belette de schrijvers in ieder geval niet hun gevoelens over hun situatie te uiten. Groter was de *zelfcensuur*, die vooral werd toegepast om geliefden voor de ellende te beschermen en hen gerust te stellen. Toch werd de brief ook gebruikt om de veranderingen, zowel positieve als negatieve, in het eigen gedrag uit te spreken. Het is haast alsof men er niet over *kon* zwijgen. Voor sommigen was er de mogelijkheid van briefsmokkel. Ondanks dat deze brieven vaak langer en explicieter waren, lijkt de inhoud niet veel anders dan in de gecensureerde brieven. Vooral deze brieven dus zijn zeer geschikt om het dagelijks leven in het doorgangskamp te bestuderen. Ze bieden een meer

Vrouwen aan het werk op het land, 1943.

directe inzage dan memoires, waar de onbetrouwbare herinnering altijd een verstorend element kan zijn. Hiermee wil ik niet zeggen dat brieven zonder meer betrouwbare bronnen zijn. Ieder egodocument is uiteindelijk een narratieve constructie, waarbij het mij niet gaat om waarheidsvinding, maar om hoe mensen zich in hun schrijven verhouden tot wat ze hebben meegemaakt of meemaken.⁴

Het eerste deel van dit artikel zal een verkenning geven van de verschillende levens die vrouwen in doorgangskamp Westerbork konden leiden. In de beschrijving van de *‘coping strategies’* die zij ontwikkelden om dit leven zo draaglijk en normaal mogelijk te maken, komt ook de beleving aan bod. Hierbij zal duidelijk worden dat de vooroorlogse (gender)identiteit van invloed is op het leven van vrouwen in het kamp en dat het kampbestaan vice versa weer van invloed is op de (veranderde) vooroorlogse identiteit. In het tweede deel wil ik de zojuist beschreven vrouwenlevens vergelijken met wat er bekend is over mannenlevens in het kamp. Het is mijns inziens van belang om ook de levens van mannen bij een beschrijving van de vrouwen van Westerbork te betrekken. Gender omvat immers beide seksen. Hier zal blijken hoe het onderzoek naar *coping strategies* in kampen een te positief beeld geeft van vrouwen en een te negatief beeld van mannen.

Aankomst in Westerbork

“Lieve Jaap, Wies, jongens,” begint Dien Levie, “we zijn thans in Westerbork, hoe gaat het met Pa en Moe.”⁵ Het is 6 oktober 1942 als

Dien dit schrijft. Dien en haar zontje Jo Sander zijn dan net verenigd met hun man en vader Jacob. Jacob was eerder al opgeroepen om in het kader van de zogenaamde werkverschaffing in een joods werkkamp arbeid te verrichten. Op 3 oktober worden al deze werkkampen ont-ruid en de mannen naar Westerbork gebracht. De vrouwen en kinderen van de mannen worden thuis opgehaald en eveneens naar het kamp vervoerd. De verwarring en onzekerheid die hiervan het gevolg zijn, komen tot uitdrukking in Diens onrustige, gehaaste schrijven: "Jo en ik slapen in één barak, Jaap in een andere, we zijn hier veel bij elkaar, wanneer we weggaan weet ik niet, waar zijn Pa en Moe, zijn die ook weggehaald?"

Doorvoerkamp Westerbork – een voortzetting van het Duits-joodse vluchtelingenkamp Westerbork – heeft bestaan van 15 juli 1942 tot en met 12 april 1945, toen het door de Canadezen werd bevrijd. Meer dan honderdduizend joden hebben er gevangen gezeten. De meesten werden al na enkele dagen op transport gesteld naar andere concentratie- en vernietigingskampen. Transporten vertrokken doorgaans één keer per week op dinsdag. De kampbevolking fluctueerde tussen de acht en twaalfduizend mensen; ongeveer evenveel mannen als vrouwen.⁶

Het kamp was uniek in de mate waarin er voor zijn (mannelijke) ingezetenen zelfbestuur bestond. De twaalf *Dienstbereiche* waaruit de organisatie bestond, werden geleid door voornamelijk Duitse joden. Steeds meer leek het kamp op een kleine, joodse stad, met zijn eigen rangen en standen. Hoe hoger op de ladder men

stond, des te meer privileges men had. Zo hoefden verschillende Duits-joodse *Dienstleiters* niet in barakken te vertoeven, maar konden ze in de kleine huisjes van het eerdere vluchtelingenkamp blijven wonen. Later lukte het ook Nederlandse joden hoogerop te komen.

Voor de Nederlandse en Duitse joden die in het doorgangskamp terecht kwamen was het zaak er te blijven. Men wist immers niet wat er in Polen gebeurde. Goede connecties waren de beste garantie op een zogenaamde *Sperre*, het stempel op de *Lagerkarte*, die je *bis zum weiteres* van transport vrijwaarde. Maar de treinen moesten toch telkens weer vol en de vele lijsten met *Sperren platzen* – werden ongeldig – totdat er bijna geen jood, man noch vrouw, in Westerbork meer over was.

Hoewel de aankomst van Mirjam Bolle (geboren Levie) lang zo chaotisch niet was als die van Dien Levie, constateerde zij na afloop in haar brievendagboek aan haar verloofde in Palestina: "Toen we om negen uur uit de trein

Bron: NIOD.

Kinderklasje.

stapten, dachten we dat we nu het ergste wel achter de rug hadden. Maar nu begon het eigenlijk pas.⁷ De registratie voerde haar langs allerlei instanties, waar ze telkens weer moest wachten. Gelukkig was ze dankzij haar baantje als secretaresse bij de Joodse Raad beter op de hoogte van de werkwijzen in het kamp.⁸ Bij de *Antragstelle*, de instantie waar men een aanvraag kon indienen voor (altijd voorlopig) uitstel van transport, ontmoette ze "een oud-collega, die het geld dat ik bij me

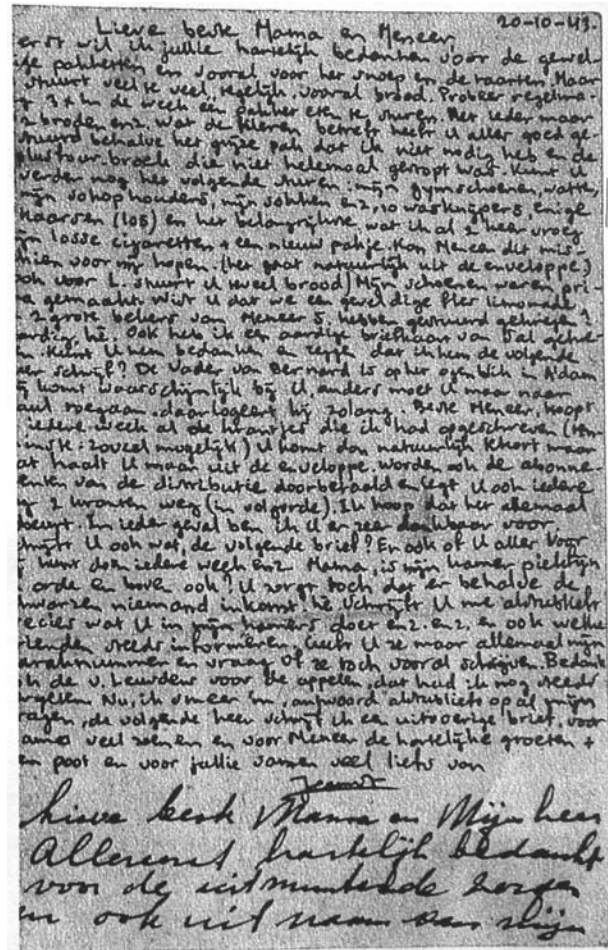
had, zolang voor me bewaarde, tot ik bij Lippmann Rosenthal was geweest, die al het geld in beslag neemt." Het geld van Dien en Jacob was wel ingenomen. Mirjam beschrijft verder het lange wachten "op de vochtige grond – het was aardig koud 's nachts – zittend, liggend, half slapend, in het donker. Alweer, voor mij niet erg, maar voor oude en zieke mensen ontzettend." Tenslotte werd ze "om een uur of vijf 's ochtends" naar een barak gebracht. Van een vriendin krijgt ze een goed bed. "Ik kreeg een mooi plaatsje, bij het raam."

Netty Leget-Lezer uit Assen kwam eveneens op 3 oktober "met ongeveer 500 joodse inwoners van Assen" in kamp Westerbork "waar een vreselijke wanorde heerste," aan.⁹ Netty overleefde de oorlog en op 15 augustus 1945 voelde zij zich verplicht om haar ervaringen op papier te zetten. "Ik was, toen ik gearresteerd werd, drie maanden getrouwd," schrijft ze. Haar man ligt dan in het ziekenhuis in Assen en ze moet het die eerste tijd alleen redden. "De eerste dagen in Westerbork waren ontzettend, steeds meer mensen, steeds meer ontmoetingen met bekenden en familieleden. Iedereen vocht om niet op transport te worden gesteld."

Bovengenoemde vrouwen hadden het geluk niet als s(traf)-geval in kamp Westerbork aan te komen. Opgepakte onderduikers of anderszins opgepakte 'vijanden' van de Duitsers kwamen na registratie direct terecht in de strafbarak: een gevangenis in een gevangenis. Alles werd afgenomen; ook kleding, waar men een blauwe overall voor terugkreeg. Mannen werden kaalgeschoren, vrouwen kortgeknipt. S-gevallen gingen meestal direct op transport, tenzij ze hun 'S' wisten weg te werken.

Leven in het kamp

"Iedereen vocht om niet op transport te worden gesteld," schreef Netty. Het hebben van goed werk, verplicht voor iedereen van 14 tot 60 jaar, was daarvoor een vereiste. Goed werk gaf immers een goede *Sperre*, een voorlopige vrijstelling van transport. Dat de lijsten met verschillende *Sperren* telkens weer *platzen* (ongeldig worden), deed niets af aan de hoop die iedere nieuwe vrijstelling weer gaf. "Mij was het >>

Bron: HCKW.

Brief van Jeannot en Abraham Asscher.

gelukt,” schrijft Netty verder, “na twee dagen aangesteld te worden als *Sanitärerin*, later als verpleegster in het zich steeds uitbreidende ziekenhuis.” Ook Mirjam Bolle wist zich snel zeker van een baantje in het kamp. Ze “kreeg door een relatie van Jenny (een vriendin) een baantje als helpster van de secretaresse bij de administratie van de school.” Dat is veel beter dan de buitendienst, “d.w.z. doelloos werk, met emmers zand sjouwen of plaggen aandragen”, waar ze eerst was ingedeeld. Dien Levie was zoals alle vrouwen met kleine kinderen vrijgesteld van werk, omdat ze op haar tienjarige zontje moest passen.

De routine van het werk zorgde ervoor dat de

pelkeuken, waar enige honderden vrouwen zaten te schillen. Allen op banken met een grote tobbe in hun midden voor de geschilde aardappelen in te doen. Menig gesprek heb ik met mijn buurvrouwjes gevoerd over allerhande dingen.”¹² Jonge vrouwen werden vooral tijdens de oogst ook wel in de buitendienst ingezet. Vrouwen uit de strafbarak hadden zwaarder werk. Zij moesten vliegtuigonderdelen en batterijen uit elkaar halen. Natuurlijk probeerde iedereen een beter baantje te krijgen; een baan die beter beschermde, of één waarbij men extra rantsoen kreeg. Johanna solliciteerde als werkster bij de ziekenbarak, “want vanwege de gevaarlijke omgeving (besmetting) kreeg men een half pond roomboter per week en dat hadden mijn jongens net nodig.” Er waren zelfs vrouwen die naast hun verplichte werk schoonmaakwerk deden voor Duitse joden, van wie velen nog steeds in hun kleine huisjes uit de tijd van het vluchtelingenkamp woonden.

Wie ziek werd, hoefde niet te werken. Ernstig zieken werden in het ziekenhuis opgenomen, dat altijd vol was. In alle egodocumenten komt ziekte voor. Het gebrek aan hygiëne, de slechte voeding en natuurlijk de angst en onzekerheid, zorgden ervoor dat het moeilijk is gezond te blijven. Velen kregen de zogenaamde ‘kampziekte’, diarree en overgeven, waarvoor men meestal enige dagen in de barak bleef. “After my first two days in Westerbork, I got diarrhoea, but recovered without medicine. Quite a lot of people got this illness,” schrijft Shulamith Garbasz-Zimet hierover in haar herinneringen.¹³

Het hebben van goed werk leidde echter niet meteen tot aanpassing aan het eigenaardige leven in Westerbork. Dien Levie schrijft na enkele weken in het kamp te hebben gezeten: “Ik kan alles nog niet begrijpen, het is niet een booze droom.” Mirjam Bolle meent “dat je het ene ogenblik alles heel goed verdraagt en het andere moment kan je er absoluut niet tegenop.” “We kregen post en pakketten en vooral de laatste maakten het leven wat lichter,” schrijft Netty. Tegelijkertijd kon ook het gevoel ontstaan “dat we ons nauwelijks meer in konden denken ooit een ander leven geleefd te hebben,” zoals Lies Polak schrijft in haar memoires.¹⁴

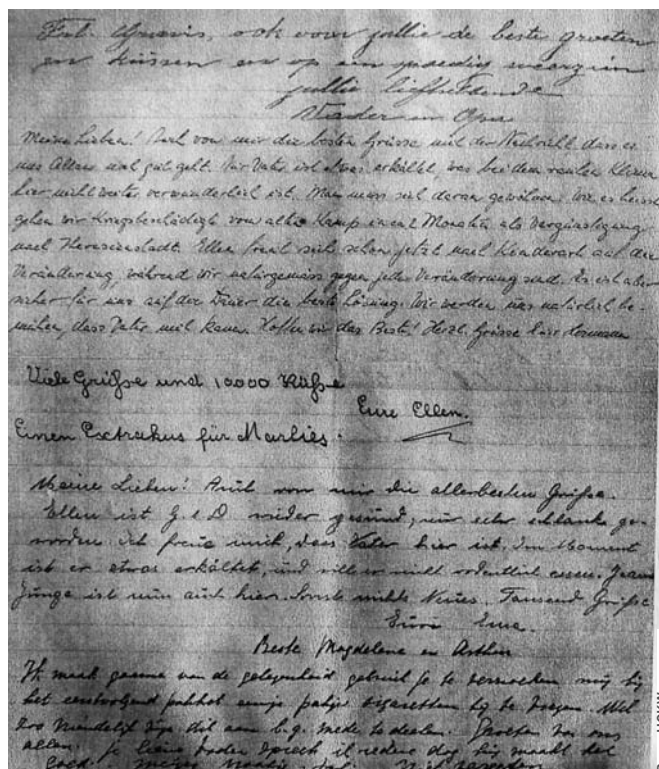
De geringe vrije tijd werd allereerst besteed aan de kinderen, familie en goede kennissen. Dien Levie heeft heel wat met Jo Sander te stellen. “En Jo is blij als er pakjes komen. Binnenkort zal Jo hier wel naar school gaan, hier in deze barak speelt hij wel eens met kinderen van zijn leeftijd, doch ze vechten ook.” Bij Johanna Schroot-Polaks verblijf in Westerbork lijkt het in haar herinneringen te hebben gedraaid om het zo goed mogelijk verzorgen van “haar jongens.” De schoolrapporten heeft ze na al die ja-

ren nog steeds bewaard, anno 1977. Mirjam Bolle weet met de minste hoeveelheid voedsel toch iedere vrijdagavond weer een maal klaar te maken om de sabbat te vieren. “Je hebt geen idee, Leo, wat een organisatie, geloof, geren en zenuwen dit ‘diner’ geveerd heeft,” schrijft ze niet zonder trots. “In ieder geval was het zalig en je vader vond het heerlijk en heeft ook echt voldoende gegeten.”

In de brieven lezen we hoeveel tijd het kost om een enigszins gewoon familieleven en huishouden te verzorgen. “Moeder heeft de schrijfdag verzuimd,” schrijft Joseph Frijda, “Ze is erg in beslag genomen door tante Jet en tante Marth die ook erg moeilijk is. Moeder heeft ook veel met haar tante Jet te doen, moet des nachts eenige malen met haar opstaan, en zij bevuilt zich of maakt dikwijls haar bed nat (heb je misschien een stukje hospitaallinnen?) en het is zeer moeilijk alles weer te wasschen omdat er geen emmers en geen gelegenheid tot drogen is, en het warm water gehaald moet worden.”¹⁵ Wassen, het gebrek aan hygiëne, vormde een probleem voor iedereen. Een schoon huishouden voeren was bijna onmogelijk in een barak waar honderden mensen dicht opeen zaten gepakt, vrouwen en kinderen aan de ene en mannen aan de andere kant. “Ik weet niet hoe ik het vuile goed moet wasschen, alleen koud water is in de waschkokken, waar we slapen hangen de mensen de wasch op aan de balken of op touwtjes, daar eten we slapen we alles onhygiënisch,” schrijft Dien Levie verontrust. Om het huishouden toch op peil te houden, vraagt men in de brieven om allerhande middelen. “Tot slot zou ik je nog willen vragen om mij eens een stofdoek mee te sturen, dan kan ik mijn stellage van dozen en pakken eens grondig uitmesten,” vraagt Hilde Verdoner Sluizer. “Echte zindelijke huisvrouw ben ik toch, he!,” voegt ze toe. “Ja, dat verloochent zich toch nooit!!!”¹⁶ Voor de joden die in de kleine huisjes woonden was het feitelijk gemakkelijker een huishouden in ere te houden, maar niet in de beleving van de vrouwen zelf, zoals uit Frouwien Sterns brief blijkt: “Daisy Samson wilde Leny (Frouwiens dochttertje) niet opnemen... heeft de handen vol met haar eigen twee. Ze werkt hard om de kinderen en het huisje een beetje netjes te houden. Het is niet gemakkelijk. Perla Wijnberg is haar hulp in de huishouding.”¹⁷

De zorgen breidden zich bij sommige vrouwen uit tot zorgen voor onbekende (wees)kinderen. De gedoopte jodin Hélène Wolff vertelt in haar brieven aan haar uitgebreide kennissenkring met veel liefde over haar drie pleegkinderen. “Ik zorg wat voor 3 kinderen, wiens Moeder naar Polen is,” schrijft ze.¹⁸ Vooral het jongste kind, Marinusje van drie, is haar oogappel. “Gelukkig begrijpt hij dit niet. ’t Is een pitig, intelligent ventje met veel gevoel voor de natuur. We waren dagen achtereensamen buiten.” De jonge Lina Dalsheim schrijft in haar brief: “vlak bij ons slaapt een Oma van 75 jaar, ze verzorgt veel voor ons.”¹⁹

Ook schrijven vrouwen veel over vrienden en vooral vriendinnen. ’s Avonds sprak men met elkaar af en wisselde ervaringen uit of pro-

Bron: HCKW.

Brief van de familie Heymann.

dagen goed gevuld waren. Werktijden verschilden per *Dienstbereich*, maar begonnen vroeg en waren over het algemeen lang, met meestal maar één korte pauze om te lunchen. De speciale *Frauidienst* verzorgde arbeid op (vrouwen)maat gemaakt, waaronder aardappels schillen, naaien, schoonmaken, werken in de keuken, de school en het weeshuis.¹⁰ Ook werkten veel vrouwen in het ziekenhuis van het kamp. Op het belangrijkste *Dienstbereich*, de administratie, hadden vrouwen alleen ondersteunende functies, zoals secretaressewerk en hulp bij de registratie van nieuw aangekomen joden.

Vrouwen zonder goede relaties (“Vitamine R” in kampjargon) werden veelal ingedeeld bij het aardappelschillen. “Moe moet ’s morgens aardappelen schillen,” schrijft Leon Elias Alishar over zijn vrouw.¹¹ In haar memoires schrijft Johanna Schroot-Polak “Toen we dus waren ingedeeld, werd ik te werk gesteld in de aardap-

beerde men een leuke avond te hebben. Mogelijkheden genoeg in Westerbork, waar zelfs cabaret werd georganiseerd, een café en een kampwinkel waren, lezingen werden georganiseerd en men verschillende sporten kon beoefenen.

Bron: HCKW.

Twee grote woonbarakken.

nen. Lina schrijft: “Ik heb hier een stel leuke vriendinnen.” “Gisteren was ik vrij,” schrijft Mania Krell, verpleegkundige, “Tot 12 uur lag ik 3-hoog in bed. Daarna ben ik bij mevr. Pinkhof, Brodman en heer en mevr. Markstein geweest. Natuurlijk heb ik bij Frieda gegeten en ben toen nog bij mijn vriendin en bij nieuwe kennissen geweest. Toen was mijn vrije dag om.”²⁰

Met de liefde in het kamp is het eveneens goed gesteld. “Men greep zich eenvoudig nog even aan een laatste moment van warmte en liefde vast,” concludeert Lies Polak. Meerdere vrouwen maken gewag van de (seksuele) liefde die ze in het kamp ervoeren, zowel in brieven als in memoires. “Doch jullie behoeft je nergens bezorgd om te maken. Het is Westerborks. (...) Men spreekt elkaar tijdens de maaltijd als men toevallig dezelfde dienst heeft of 's avonds bij zijn moeder die ik verpleegd heb. Maar alles is nog in een beginstadium,” schrijft Mania Krell over een prille liefde. “Ook hier wordt aan de liefde gedaan,” noteert Lina Dalsheim, “maar dat is bij mij altijd een fiasco meid. Ik ben altijd 3 dagen verliefd en dan is het weer uit hoor, ik vind er geen gijn aan.” Seks kon ook worden aangewend om zichzelf te beschermen: *Dienstleiter* Todtman stond bekend om zijn voorkeur voor knappe vrouwen, die hij vele gunsten verleende, als ze maar gewillig waren. Dat dit risico's met zich meebracht, staat buiten kijf. Bij sommige vrouwen stopte de menstruatie. Terloops merkt Mirjam Bolle dit op. “Ik ben al die tijd dat ik hier ben, nog niet ongesteld geweest.” Permanente angst en stress en de slechte voeding waren hiervan de oorzaak.

Eén ding was continu in ieders gedachten aanwezig: het transport. Een *Sperre* bood uiteindelijk alleen tijdelijke bescherming en bijna iedereen moest er aan geloven. Vaak kwam het transport toch nog onverwacht. “Het verschrikkelijke feit is plotseling gebeurd,” schrijft Dien Levie. De transporten, vooral het eigen transport, zijn gebeurtenissen die op een ieder veel indruk hebben gemaakt en in detail worden beschreven. “Maar ontzettend was het dat er elke

week één of meer transporten naar Auschwitz gingen,” schrijft Johanna Schroot-Polak. “In beestenwagens werden ze vervoerd en de meesten zijn nooit teruggekomen.” Tegelijk is het moeilijk om erover te schrijven. “Ik ben te vol van het transport” meent Mirjam Bolle, “het is ondoenlijk je alle gevallen te noemen. (...) enfin, het *leitmotiv* van dit alles is: ik kan het je niet beschrijven.” Als er geen woorden meer waren, probeerden de vertrekkende vrouwen in ieder geval de achterblijvers met een woord van vertrouwen achter te laten.

“Weest niet verdrietig. 'k Heb vertrouwen,” eindigt Mania Krell haar afscheidsbrief.

Coping strategies

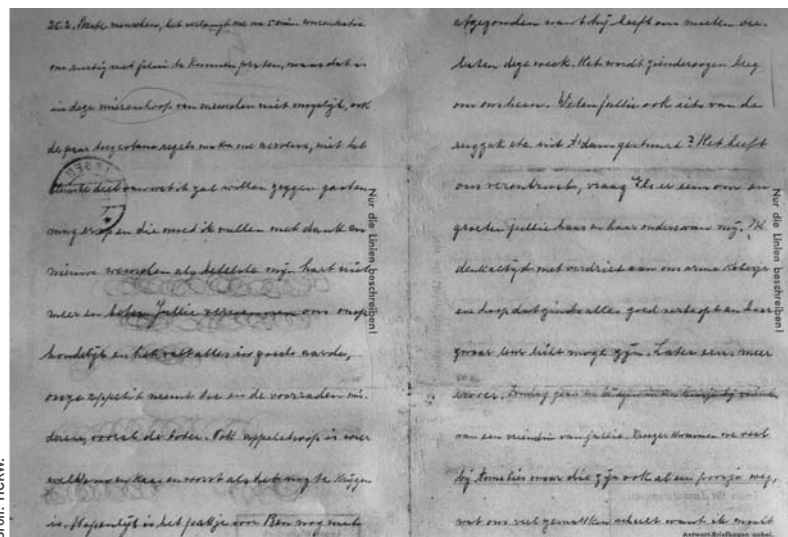
Waar vrouwen in Westerbork naar lijken te streven is een zo normaal mogelijk leven met behoud van hun sociale en persoonlijke identiteit. Hiervoor maken ze gebruik van bepaalde *coping strategies*; een term uit de psychologie, die verwijst naar het al dan niet bewust zoeken van strategieën om negatieve stress tegen te gaan. Deze strategieën kunnen zowel probleemgericht zijn als emotiegericht, en kunnen zowel actieve strategieën als probleem ontwijpende strategieën zijn.²¹

Coping strategies verschaffen ons inzicht in de wijze(n) waarop deze vrouwen het kamp beleefden. Deze beleving loopt, afhankelijk van de (vooroorlogse) identiteit, uiteen. Gescheiden verpleegkundige Mania Krell zal Westerbork anders hebben ervaren dan getrouwde moeder Dien Levie. Beide schrijven over de angst en de zorgen voor het transport, maar vanuit een verschillende basis. Voor Dien is die basis haar gezin en huishouden. Zolang ze dat goed kan verzorgen, lijkt ze gerustgesteld. Voor Mania vormen haar werk en de contacten met vrienden en geliefden die haar nog enigszins gelukkig maken de basis.

De zorg om een goed familieleven en huishouden blijkt voor veel vrouwen een belangrijke *coping strategy* te zijn. Het leidt zowel af

van de eigen angsten, als dat het een doel geeft aan het zinloze kampleven. Vooral in de brieven wordt er veel geschreven over alle zorgen die men heeft voor familie, vrienden en kennissen. Voor moeders was duidelijk waar het zwaartepunt lag, maar ook alleenstaande vrouwen vonden altijd bekenden waar ze op bezoek gingen of voor wie ze wat extra's stalen (“organiseren” in kampjargon). De woorden die Mirjam Bolle gebruikt zijn misschien wel de beste illustratie van dit fenomeen: “En hoe het met mij was, wist ik eigenlijk niet, maar daarover maakte ik me niet direct zorgen.” Als er wel aandacht wordt besteed aan de eigen persoon, gaat het vooral om het uiterlijk voorkomen. Vaak kwamen mensen zonder bezittingen in het kamp en als ze al spullen bij zich hadden, zorgde de vreselijk slechte hygiëne ervoor dat men er binnen de kortste keren zeer onverzorgd uitzag. In de brieven wordt dan ook herhaaldelijk gevraagd om allerlei kleding, verzorgingsmiddelen, doekjes en haarmiddelen. “Ik had graag misschien kan Wies daar voor zorgen 1 gevoerd regenkapje een paar zeepdoosjes, haarspelden +/- 5 à 6 cm lang om de golf op te houden...,” schrijft Dien Levie. De meeste vrouwen dragen hoofd- doekjes, vanwege het zand en de wind. De sieraden die Fred Schwarz en een vriend van vliegtuigafval maakten, vonden gretig aftrek in het kamp.²² Ook de kapper was altijd druk bezocht. “Liet mijn haar wassen en watergolven, enig!” schrijft Hilde Verdoner-Sluiser.

Zowel het verzorgen van de eigen uitwendige persoon, als de zorg om de familie en het huishouden, staan in direct verband met het behouden van de eigen waardigheid, zoals uit Lina Dalsheims woorden blijkt: “We gaan keurig gekleed [op de operatiekamer] in lichtblau-

Bron: HCKW.

Brief van de familie Loeb (voorgeprinte brief).

we uniform en witte kraag. We kunnen ons goed hier nu laten wassen. We gaan erop vooruit hè.” Toch beseffen vrouwen hoe nutteloos hun acties soms zijn. “En als je dan bedenkt,” schrijft Mirjam Bolle “mevrouw v.d. Heyden-Jacobson, dochter van een schatrijk man, gekleed als een landloopster.”

Ook het aangaan en onderhouden van vriendschappen in het kamp was een manier om de angst en zorgen tegen te gaan. “Iedereen probeert de ander het leven zo dragelijk mogelijk te maken,” schrijft Mania Krell. “Je kunt je niet voorstellen hoe goed dat op mijn stemming werkt en ben ik hoofdzakelijk daardoor in staat ook weer wat voor een ander te zijn.” Voor Lies Polak was de steun die zij van haar vrienden van de Chaloesim – Palestina-pioniers – ondervond “van levensbelang geweest om me in Westerbork staande te kunnen houden. Want ik had het er moeilijk.” Vaak ontstonden vriendschappen al met het transport naar het kamp,

wen aan God kunt overgeven. Deze misère heeft mij ook weer veel dichterbij ‘Hem’ gebracht.”²³ De gedoopte jodin Hélène Wolff voelde zich “bewaard in God.” De synagoge in het kamp was altijd druk bezocht. De praktijk van de religie bleek een grote steun te zijn en liet vrouwen de zorgen vergeten of gaf hen steun.

Nu ik een aantal belangrijke *coping strategies* heb beschreven, rijst wellicht de vraag in hoeverre deze specifiek vrouwelijk zijn. In hoeverre verschilden de levens van vrouwen eigenlijk van die van mannen? In het tweede deel van dit artikel wil ik bovenstaande bevindingen

wen leggen, kunnen we beter waarderen waar de verschillen en ook juist overeenkomsten tussen mannen en vrouwen liggen.

Hoe was dit in Westerbork? Vrouwen schrijven over de zorg voor de familie en het huishouden en de slimmigheden die zij daarvoor moeten aanwenden. De vraag is waarom ze dit meer doen dan mannen. Allereerst omdat zij deze handelingen uitvoerden. Vrouwen werden immers daartoe gesocialiseerd: de vrouw behoorde voor het lichamenlijk (en geestelijk) welzijn van de familie te zorgen. Hoewel mannen er minder over schrijven en anders gesocialiseerd zijn, is het niet zo dat mannen zich niet op hun *eigen* manier inzetten om het (familie)leven zo goed mogelijk in stand te houden. Als kostwinner voelden mannen zich evengoed verantwoordelijk voor het welzijn van de familie en naasten: het was vaak de man in de familie die het als zijn taak beschouwde een zo goed mogelijke *Sperre* te verwerven en zo zijn gezin te beschermen.

Ook mannen maakten zich dus zorgen om hun familie. Zij schrijven hierover, zij het vaak in kortere bewoordingen dan vrouwen. In brieven aan familie schrijven vaders altijd over hoe het met de kinderen gaat. “Hetty is goed en gaat naar school,” schrijft Henri Kwieser.²⁵ Gabriel Italie voelde zich letterlijk naar van de zorgen om zijn dochter die kinderverlamming had opgelopen. Zo noteert hij in zijn dagboek “De zorg over Ida – naast het vreselijke verdriet over Paul [zoon, die al op transport was gesteld], blijft mij overvallen.”²⁶ Iedere dag schreef hij hoe het met haar gaat. Vooral zien we de zorgen van vaders in brieven aan kinderen, die zich buiten Westerbork bevinden. Salomon Hammelburg vraagt “Hoe is het met onze jongen? Is hij erg verdrietig dat Pappie weg is?”²⁷ Ondanks het feit dat mannen vanwege hun socialisatie niet letterlijk hoeven te zorgen, zijn de zorgen, zowel het *verzorgen* als het zich zorgen *maken*, zeker aanwezig. Het lijkt juist vanwege hun socialisatie tot man, dat er minder over wordt geschreven en dat mannen minder creatief hoeven te zijn in het zorgen. Het zou zelfs zo kunnen zijn, dat mannen verwachten dat hun vrouw er wel over schrijft; waarmee ze niet ver van de waarheid af zitten.

Kunnen we concluderen dat vrouwen meer vrienden hadden, omdat zij er meer over schrijven? Waarom schrijven vrouwen daar eigenlijk vaker over? Een verschillende socialisatie zou hier aan ten grondslag kunnen liggen. Mannen werden opgevoed om zelfstandigheid en autonomie te waarderen, terwijl van vrouwen werd verwacht dat zij onderling meer afhankelijk zullen zijn en moeten zorgen voor de ander. Het is dan niet vreemd dat mannen in hun schrijven minder nadruk leggen op de vrienden die zij maken en op wat dit voor hen betekent, dan op hun zelfstandigheid en autonomie.²⁸ Dit betekent echter niet dat mannen geen vrienden maakten. In tegendeel, ook mannen hebben steun aan vriendschappen die zij in het kamp vormen. Als mannen erover schrijven, dan blijkt dat vriendschappen dezelfde functie vervullen als bij vrouwen. “Ik heb hier een vriend,

Vertrekkende trein uit Westerbork, april 1943 (cattle wagons).

zoals blijkt uit de woorden van Hélène Wolff: “De menschen die je met mij op de kar heesch, zijn nog met mij.”

Het belang van schrijven kan ook niet onderschat worden. Voor Mirjam Bolle betekende het schrijven van haar dagboekbrieven dat ze zich dichterbij haar verloofde in Palestina voelt, al was het schrijven niet makkelijk. Mania Krell kon zich door te schrijven uiten over de misdadige gebeurtenissen in het kamp. “Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen. Het zou een interessant boek worden doch een aanklacht tegen alles wat zich beschaafd pleegt te noemen en met woorden als cultuur en socialisme schermen. Bäh.” Toen ze niet meer dagelijks kon schrijven, liet ze weten: “Jammer, dat ik nu niet dagelijks meer schrijven kan. Het verband van alle dingen verlies je zo. Veertien dagen is een lange tijd om alles te onthouden.” Schrijven bracht structuur aan in de tijd, waarvan het begrip door de ontregeling van het kampleven werd verstoord. Schrijven bracht verlichting. Jo van Oosten-Jakobs heeft “in vorige brieven veel aan jullie verteld. Het is zo fijn om af en toe je hart eens even te luchten.” Veel vrouwen schreven over vroeger, en de goede herinneringen hielden hen op de been. Hélène Wolff schrijft dat “*Die Erinnerung ist das einzige Paradies aus dem wir nicht vertrieben werden können.*” Dat het schrijven vaak ook moeilijk is, leidde tot zorgen en ongenoege, maar het weerhield de vrouwen er niet van om het te doen.

Ook vonden vrouwen vertrouwen in God. Lotte Ruth Kan schrijft aan haar verloofde: “En ik ben zoo gelukkig dat je je zoo vol vertrou-

kritisch bespreken, zowel vanuit de bronnen als vanuit de wetenschappelijke literatuur.

Mannen en vrouwen in Westerbork

In de internationale literatuur is er vanaf het begin af aan al discussie geweest over wat nu de verschillen tussen mannen en vrouwen in de concentratiekampen zijn. Twee kwesties springen eruit. Allereerst: waren vrouwen kwetsbaarder vanwege het feit dat ze vrouwelijk waren? Werden vrouwen dus dubbel benadeeld? Een tweede kwestie betreft de zogenaamde vrouwelijke vindingrijkheid. Vrouwen zouden beter in staat zijn het leven in de kampen draaglijk te maken door hun specifiek vrouwelijke vaardigheden – huishoudelijk en sociaal – en zodoende betere kansen op overleven hebben. Deze kwesties zijn ook voor Westerbork van belang.

Over de vernuftige manieren om het familieleven en het huishouden in stand te houden valt in de egodocumenten veel te lezen, net als over het omvangrijke sociale netwerk dat vrouwen opbouwden en de vernuftige wijzen waarop zij hun uiterlijke waardigheid wisten op te houden. Vrouwen lijken dus ook in Westerbork heel vindingrijk in de manieren die zij verzinnen om het leven zo normaal mogelijk te laten lijken.²⁴

Kritiek op de eenzijdige nadruk op de vindingrijkheid van vrouwen kan heel terecht worden geleverd. Allereerst ont kwam haast niemand aan de nazi-terreur; het ging de nazi's immers om ras, niet om sekse. Ten tweede, als we de leefwereld van mannen naast die van vrou-

waar ik alles wat wij krijgen mee deel, dat is al enige maanden. (...) Wij zijn altijd samen te zien in het kamp,” schrijft de jonge Maurits Kan.²⁹ We kunnen dus zeker niet eenvoudig concluderen dat vrouwen meer vrienden hebben, omdat ze er meer over schrijven.

Interessant is ook hoe sommige mannen door hun verblijf in Westerbork dichterbij het (vooroorlogse) leven van vrouwen kwamen en vice versa. Alleenstaande mannen moesten nu ineens voor zichzelf zorgen en dat betekende dus aan het huishouden doen. “Ik houd mij tegenwoordig bezig met huishoudelijke zaken, zoals het koken van *porridge*, het maken van compote, en wat zich zo voordoet,” schrijft Philip Mechanicus in zijn dagboek.³⁰ Waarschijnlijk viel veel mannen dit zwaar; vrouwen waren hier zeker in het voordeel. Mannen konden hun inventiviteit echter op andere terreinen kwijt, waarvan bijvoorbeeld Fred Schwarz en zijn sieradenhandel van vliegtuigafval getuigt. Vrouwen lijken op hun beurt dichterbij het leven van mannen te komen, vooral als ze alleen in het kamp waren. De zorg voor de directe familie viel weg en men moest zichzelf zien te redden, waardoor meer ‘mannelijke’ kwaliteiten als onafhankelijkheid en autonoom handelen noodzakelijk werden.

De andere kwestie die het wetenschappelijk debat bezighoudt, betreft de behandeling van vrouwen. We hebben kunnen zien hoe vrouwen in Westerbork deels anders werden behandeld vanwege hun vrouw-zijn. Interessant is hoe dit echter voornamelijk in hun voordeel werkt, in tegenstelling tot wat er is gevonden over vrouwen in concentratie- en vernietigingskampen. In Westerbork hoefden vrouwen met kleine kinderen niet te werken, in Auschwitz werden zij vermoord. Vrouwen in de strafbarak werden in tegenstelling tot mannen niet kaal geschoren, zij het wel kort geknipt. Zwangere vrouwen hoefden niet direct op transport. Ook hadden vrouwen ander, vaak minder fysiek werk dan mannen. Deze betere behandeling heeft alles te maken met de specifieke Nederlandse wijze van vervolging. Deze was niet openlijk aanwezig in de publieke ruimte, zoals in Oost-Europa, maar geschiedde achter gesloten deuren. De Duitsers gaven steeds opnieuw valse hoop, bijvoorbeeld doordat ze ouderen, kinderen en vrouwen beter behandelden. Zodoende verkregen ze de medewerking van de joden aan hun eigen ondergang.

Vrouw-zijn in Westerbork kon ook extra risico's met zich meebrengen. Aanranding en ook verkrachting zijn reële gevaren. Tegelijkertijd kan de vrouw haar sekse bewust *gebruiken* om zichzelf van transport te beschermen, onder andere door zichzelf aan te bieden in ruil voor een *Sperre*.

Besluit

Uiteindelijk is het belangrijk om te beseffen dat mannen en vrouwen in Westerbork vooral *samen* leefden. De verschillen onder mannen of onder vrouwen zijn soms groter dan die tussen mannen en vrouwen. Andere factoren, zoals klasse, etniciteit en leeftijd zijn net zo belang-

rijk. De levens van mannen en vrouwen teveel uit elkaar te halen is dan ook een kunstmatige aangelegenheid. Veel van de *coping strategies* die ik heb beschreven boden ook voor mannen uitkomst en de angst voor het transport was bij iedereen boven alles aanwezig.

Waar ik het in dit artikel nog niet over heb gehad, zijn vrouwen die *helemaal* uit hun toegewezen genderrol ‘stappen’. Vrouwen die *niet* zorgen, of alleen voor zichzelf, vrouwen die stelen en vrouwen die vreemdgaan. Ook dit zou een *coping strategy* genoemd kunnen worden, zij het een zeer destructieve. Net als egocentrische mannen, vaak als veel gewoner beschouwd, bestaan er ook egocentrische vrouwen. Het is niet zo vreemd dat ik deze negatieve strategieën niet duidelijk heb gevonden in mijn bronnenmateriaal. Niemand schrijft gemakkelijk over zaken die eigenlijk niet door de beugel kunnen. Helaas blijft genderonderzoek te veel de neiging hebben vrouwen alleen als slachtoffer te zien of juist als superieure wesen.

In deze korte bespreking van de levens van vrouwen in kamp Westerbork is bovenal duidelijk geworden dat er naast de feitelijke verschillen tussen de levens van mannen en vrouwen vanwege hun verschillende socialisatiekaders vooral verschillen in beleving bestonden. Dit komt tot uiting in de manieren waarop zij over het kamp schrijven, in de brieven, dagboeken en memoires. In mijn onderzoek naar de egodocumenten van kamp Westerbork zal hieraan dan ook uitgebreid aandacht worden besteed. ///

Noten:

- O.a. Joan Ringelheim, 'The unethical and the unspeakable: women and the holocaust', in: *Simon Wiesenthal Center Annual*, vol 1., 1984, pp. 69-87 en Esther Katz, Joan Ringelheim (eds.), *Proceedings of the Conference, Women Surviving: The Holocaust*. New York, 1983.
- Bekende werken zijn o.a. Carol Rittner, John K. Roth, *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York, 1993, Judith Tyder Baumel, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*. London, 1998 en Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, *Women in the Holocaust*. New Haven, 1998.
- Zie bijvoorbeeld Jolande Withuis, *Icodo-info*, themanummer *Drie vrouwen, drie levens, één oorlog*, juli 1996, 13, nr. 2. De drie bekende historici over de kampen, Herzberg, Presser en de Jong besteedden geen aparte aandacht aan vrouwen in de concentratiekampen.
- Voor de discussie over de methodologie van het (holocaust)egodocument en de problemen die deze bron met zich meebrengt zie: Steve Jaron, 'Autobiography and the Holocaust: an examination of the liminal generation in France', in *French Studies*, (Vol I, VI, Nr. 2), pp. 207-219, Martyn Housden, 'Between Memory and Denial: Hans Frank and the Use of Personal Testimony in the Study of Those Compromised by the Holocaust', in *The British Journal of Holocaust Education*, (Vol. 3, no. 2, 1994), pp. 140-159 en James E. Young, *Writing and Rewriting the Holocaust, Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington and Indianapolis, 1988, chapter one 'On Rereading Holocaust Diaries and Memoirs', pp. 15-39.
- NIOD, 250i collectie Westerbork, inventarisnummer 891, 'Brieven uit Westerbork' uit 1942-1943, opgesteld door Sander de Leve, 1986.

- Archief Rode Kruis, Inventarisnummer 260, 'Transportbeweging und Lagerstand', 1 Januar 1943- 31 Dezember 1943.
- Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet, dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen, met een inleiding van Johannes Houwink ten Cate*. Amsterdam/Antwerpen, 2005.
- De Joodse Raad was een door de Duitse bezetter ingesteld orgaan om alle vervolgingsmaatregelen aan de joodse bevolking over te brengen. De Joodse Raad-leden namen al snel een bevoorrechte positie in, zeker toen zij, toen de transporten begonnen, als eersten tijdelijk waren vrijgesteld. Over de rol van de Joodse Raad bestond en bestaat nog veel discussie. Zie: K.P.L. Berkley, *Overzicht van het ontstaan, de werkzaamheden en het streven van den Joodsche Raad voor Amsterdam*. Amsterdam, 1945.
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork (HCKW), Dossier 828 inventarisnummer 8596-01, 'Verslag L. Leget-Lezer, 15 augustus 1945.'
- NIOD, Kamp Westerbork 250i, inventarisnummer 818, 'Jahresbericht des Frauendienstes D.B. 11'
- Brieven in privé-bezit, met dank aan Rozette Kats.
- HCKW, Dossier 1120, 'Mijn herinneringen van Westerbork en Theresienstadt', handgeschreven 17 maart 1977, Johanna Schroot-Polak.
- HCKW, Dossier 825, 'The Holocaust years, I was there, the Story of my Life during the Nazi Years', 1995, Shulamith (Salla) Garbasz-Zimet.
- Lies Auerbach-Polak, Betty Bausch-Polak, Nanda van der Zee, *Bewogen stilte, oorlogsherinneringen van twee zussen*. Kampen, 2004.
- NIOD, Kamp Westerbork 250i, 884, 'Brieven gedurende en direct na de Tweede Wereldoorlog ontvangen door de fam. Smit-Frijda in Zwolle', transcriptie, 1995.
- Hilde Verdoner Sluizer, *Signs of Life, the letters of Hilde Verdoner Sluizer from Westerbork 1942 to 1944*. Maryland, 1989.
- Niek van de Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres, brieven en getuigenissen uit de jaren 1936-1945*. Kampen, 2000.
- NIOD, Kamp Westerbork 250i, inventarisnummer 889, brief uit 1943.
- HCKW, Recente Aanwinst 1205, brief uit 1943.
- HCKW, Recente Aanwinst 1995, brieven uit 1943.
- Zie <http://www.macses.ucsf.edu/Research/Psychosocial/notebook/coping.html>, 14-08-2008. *Two general coping strategies have been distinguished: problem-solving strategies are efforts to do something active to alleviate stressful circumstances, whereas emotion-focused coping strategies involve efforts to regulate the emotional consequences of stressful or potentially stressful events: 'An additional distinction that is often made in the coping literature is between active and avoidant coping strategies. Active coping strategies are either behavioral or psychological responses designed to change the nature of the stressor itself or how one thinks about it, whereas avoidant coping strategies lead people into activities (such as alcohol use) or mental states (such as withdrawal) that keep them from directly addressing stressful events.'*
- Fred Schwarz, *Treinen op dood spoor*. Amsterdam, 1995, pp. 143-144.
- HCKW, Recente aanwinst 1727, brieven uit 1944.
- Niet iedereen is het hier mee eens. Zie voor de discussie Pascale Rachele Bos, 'Women and the Holocaust, Analyzing Gender Difference', in Elizabeth R. Baer, Myrna Goldenber (red), *Experience and Expression, Women, the Nazis, and the Holocaust*. Detroit, 2003, pp. 26-27. Zie voor beschrijving van vrouwelijke vindingrijkheden: Judith Tyder Baumel, *Double Jeopardy*, pp. 26-27. 'Here, pre-war training in domestic matters –sewing, food preparation, personal hygiene – stood them in good stead in camp situations where a torn uniform meant death (...) Women's mutual assistance groups, in particular, were a primary method of coping and took different forms than all-male mutual assistance groups.' En Myrna Goldenberg, 'Food Talk: Gendered Responses to Hunger in the Concentration Camps', in Baer, Goldenberg, *Experience and Expression*, pp. 161-179.
- HCKW, Recente Aanwinst 1426, brieven uit 1943.
- NIOD, Collectie dagboeken en egodocumenten 244, inventarisnummer 1198, aantekening uit 1943.
- HCKW, Recente Aanwinst 1662, brieven uit 1944 en 1945.
- Pascale Rachele Bos, 'Women and the Holocaust', pp. 35-36.
- NIOD, Collectie Kamp Westerbork 250i, inventarisnummer 885, brief uit 1943.
- Philip Mechanicus, *In depot, dagboek uit Westerbork*. Amsterdam, 1989, p. 25.

Eva Moraal (1982) is historica en is sinds 2006 als promovenda verbonden aan het Centrum voor Holocaust- en Genocide Studies in Amsterdam. Daar werkt ze aan een dissertatie met als voorlopige titel: Kamp Westerbork - Generaties van egodocumenten: over de beleving van een concentratiekamp en aan een publieksboek over kamp Westerbork.
Contact: Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam. E-mail: E.Moraal@niod.knaw.nl

Een onderzoek naar de representatie van de moderne vrouw in Belgische mode- en vrouwentijdschriften

De moderne vrouw van de jaren 1920: symbolische bevrijding en naoorlogse ambiguïteit

De visuele representatie van de *garçonne* of *femme moderne* met haar slanke lichaam, korte kapsel en dito rok contrasteerde met het voordien heersende schoonheidsideaal en modebeeld. Tijdens de negentiende eeuw onderging de mode weliswaar veranderingen, maar steeds binnen een cyclisch kader. Het haar was lang en meestal opgestoken en de mode benadrukte vrouwelijke vormen, maar benen moesten onder alle omstandigheden bedekt blijven. Hoewel ontwerperster Coco Chanel vaak wordt beschouwd als de verantwoordelijke voor deze enorme verandering, is het uiteraard absurd te veronderstellen dat één persoon de heersende opvattingen over vrouwelijke schoonheid en modieuze verbeelding op enkele jaren tijd kon veranderen.

Typische jaren 1920 mode. Bron: Nos Loisirs, juli 1926. Collectie Ergoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen.

der. Magazines werden immers uitgeleend en doorverkocht. Dankzij de kledingpatronen in de tijdschriften en de eenvoudiger snit van de mode konden ook minder welgestelde vrouwen zich modieus kleden.

New Woman

De drastische verandering in de visuele representatie van de vrouw in de jaren 1920 kan in verband gebracht worden met de jaren 1890, een cruciale periode in de bevraging en ontwikkeling van de vrouwelijke identiteit. De instabiliteit van het vrouwelijke huiselijkheidsideaal werd toen duidelijk zichtbaar. Tijdens de negentiende eeuw hadden de meeste vrouwenmagazines zich gericht tot de middenklasse en expliciet burgerlijke modellen van vrouwelijk gedrag aangeboden. Vrouwelijkheid werd toen voorgesteld als verborgen in de privacy van het huis en in het vrouwelijke hart, respectievelijk de materiële en spirituele plaats waar de vrouw haar deugdzame zelfcontrole uitoefende. Toch bestond er een zekere differentiatie en contestatie van dat vrouwelijke ideaal. Het burgerlijke discours werd immers constant ontworpen door het discours dat vrouwelijkheid baseerde op uiterlijk. Deze definitie van vrouwelijkheid in termen van uiterlijke verschijning was verbonden aan een ouder aristocratisch ideaal, maar bleek een concept te zijn dat in hoge mate bestand was tegen burgerlijke moralisering. Het bleef gedurende de ganse eeuw aanwezig in het modediscours en verscheen in de jaren 1890 als een ge-revitaliseerd model van vrouwelijkheid. Dat vrouwentijdschriften de vrouw hoe langer hoe meer definieerden als consument, werkte dit in de hand. Er heerste dus een constante spanning tussen enerzijds het ideaal van de moederlijke vrouw, wiens schoonheid innerlijk en spiritueel was, en anderzijds de idee dat vrouwelijkheid ook fysieke schoonheid betekende.¹

De periode 1890-1900 werd bovendien gekenmerkt door de opkomst van het begrip *New Woman*. Tijdens de laatste twee decennia van de negentiende eeuw werd de term *fin-de-siècle* door tijdgenoten gebruikt om het tijdperk waarin ze leefden te beschrijven. De culturele elite van de jaren 1880-1890 verspreide een discours aangaande een 'crisis', apocalyptisch in omvang en voortspruitend uit tal van zonden zoals ontvolking, arbeidersoproer, politieke schandalen en seksuele overtredingen. De burgerlijke maatschappij, die meende dat ze het toppunt van beschaving had bereikt, vreesde de onvermijdelijke weg bergaf. Tijdgenoten geloofden dat ook conventionele opvattingen over vrouwelijkheid, zoals onder andere het idee dat de primaire rol van de vrouw erin bestond echtgenote en moeder te zijn, zich in een crisis bevonden. Tijdens het laatste decennium van de negentiende eeuw werd een groep vrouwen, hoofdzakelijk uit een stedelijk middenklassenmilieu, het onderwerp van een openbaar debat. Sommigen bleven vrijgezel, anderen hadden een niet-traditioneel huwelijk. Onder hen bevonden zich prominente feministische activistes en vrouwen die een beroep uitoefenden in de geneeskunde, het recht, onderwijs of

/ Romy Cockx /

Dit artikel gaat op zoek naar de wortels van deze radicaal nieuwe visuele representatie en tracht een antwoord te geven op de vraag in hoeverre het beeld van de moderne vrouw doordrong in de in België verspreide modetijdschriften. Typerende uiterlijke kenmerken als het korte kapsel en de sportieve, slanke look staan hierbij centraal: hoe onthaalde de modepers die visuele veranderingen en waarmee werden ze in verband gebracht? Voor deze analyse maakte ik gebruik van de Belgische tijdschriften *Les Jolies Modes* (1915-1926) en *Het*

Modeblad (1925-1930). Vooral dat laatste was van belang: het zette het tijdperk van het moderne Belgische vrouwenblad in met een combinatie van mode, brievenrubrieken en flink wat opiniestukjes. Daarnaast onderzocht ik een tweetal Franse vrouwentijdschriften die ook in België werden verspreid: *La Mode Pratique* (1892-1930), dat zich tot burgerdames met interesse voor mode en de Parijse *beau monde* richtte, terwijl *Nos Loisirs* (1906-1930) evolueerde van een familieblad tot een vrouwenmagazine met een vooral uit praktische tips bestaande modebijdrage. Al deze tijdschriften richtten zich tot vrouwen uit de middenklasse, maar hun lezerspubliek was waarschijnlijk bre-

journalistiek. Ondanks hun verschillen stelden al deze vrouwen de toenmalige gendernormen in vraag door onconventionele levens te leiden of arbeid te verrichten die toen als mannelijk werd beschouwd. Dit deviant vrouwbeeld kreeg de naam 'New Woman' opgeplakt en werd vervolgens opgepikt door Angelsaksische romanschrijvers en cartoonisten.²

De onderzochte vrouwenmagazines die rond de eeuwwisseling in België circuleerden, *La Mode Pratique*, *Nos Loisirs*, *Le Conseiller des ménagères* en *De Lelie* beschouwden de 'New Woman' als een Amerikaans fenomeen. Nochtans besteedden deze tijdschriften heel wat aandacht aan de rol van de vrouw via bijdragen over alleenstaande vrouwen, emancipatie, vrouwenarbeid en de opvoeding van jonge meisjes. De houding hiertegenover verschilde van tijdschrift tot tijdschrift: de Franse magazines vertoonden een zekere openheid tegenover de maatschappelijke veranderingen, terwijl de Belgische magazines de traditionele huiselijke rol van de vrouw steeds bevestigden. Ze volgden hierin de houding van de Belgische vrouwenbeweging die de verdediging van de feministische zaak baseerde op de specifieke bijdrage die vrouwen konden leveren aan de maatschappij. Zo pleitte de socialistische feministe Isabelle Gatti de Gamond rond 1900 dat vrouwen zich moesten inzetten tegen degeneratie door zich bezig te houden met de 'vrouwelijke wetenschap bij uitstek', de hygiëne. Haar voorstelling van de sekseverhoudingen veronderstelde een fundamenteel verschil tussen man en vrouw. Volgens haar was meisjesonderwijs nodig opdat de vrouw beter zou kunnen functioneren als steun voor haar echtgenoot en beschermengel van het huiselijke leven.³ De constante bevestiging van huiselijkheid en moederlijkheid in de magazines doet echter vermoeden dat ook in België dit vrouwelijke ideaal stilaan aan stabiliteit verloor.

Van sensuele *femme fatale* tot wezen zonder borsten of heupen

Het negentiende-eeuwse schoonheidsideaal evolueerde van een frêle, zachte, kleine en zwakke vrouw naar een mollige, vlezige vrouw met een goed gevormde buste. Medische oordelen, mode en eetgewoonten versterkten deze idealen. Gedurende tientallen jaren dachten medici dat vet de gezondheid bevorderde. Gezondheidsdeskundigen beschouwden mollenigheid als een duidelijk signaal van welzijn, vooral bij vrouwen. Tegen het einde van de eeuw kwam hierin verandering: de idee dat vrouwen die gestrekt waren door fysieke inspanning voor een beter nageslacht zouden zorgen, kreeg aanhang binnen de medische sector.⁴ Ook vrouwenmagazines promootten een actievere levensstijl voor vrouwen. Fietsen, jagen en tennissen, uitgeoefend met de nodige elegantie en vrouwelijkheid, waren niet langer uit den boze, maar nodig om een slanke, jeugdige uitstraling te verkrijgen. De *Gibson Girl*, een cartoonfiguur getekend door de Amerikaan Charles Dana Gibson, representeerde dit nieuwe sportieve, jeug-

dige en slanke ideaal. Ze oogste heel wat bewondering, maar ook afkeuring met haar nonchalante en zelfbewuste houding. Vanwege haar 'mannelijke' onconventionele gedrag werd ze met de 'New Woman' geassocieerd. Ook de in België verspreide damesbladen getuigen van deze ambivalente houding tegenover 'La nouvelle jeune fille aux Etats-Unis'.

Rond de eeuwwisseling belichaamde ook de sensuele *femme fatale* het slanke schoonheidsideaal. Haar fijne, gewelfde silhouet werd gecreëerd door een S-vormig korset. Via make-up en zinnenprikkende stoffen, artificiële hulpmiddelen voordien enkel gebruikt door demimondaines, actrices en courtisanes, transformeerde de deugdzaam vrouw uit de *high society* zich tot een duur en begeerlijk object. Waarschijnlijk oefende het laat negentiende-eeuwse discours over vrouwen en seksualiteit invloed uit op deze nieuwe representatie van de modieuze vrouw. Moralistische kritiek op vrouwelijke ijdelheid

Bron: La Mode Pratique, 1904, p. 165 (Collectie Modemuseum, Antwerpen).

het organiseren van het huishouden en de opvoeding van de kinderen, geprezen. Het tijdschrift beeldde zowel de uiterst verleidelijke vrouw in lingerie af als de sportieve *Gibson Girl*. *Le Conseiller des ménagères* bevestigde de Victoriaanse genderideologie: de vrouw moest in de eerste plaats moeder zijn, en verder waren haar innerlijke schoonheid en deugzaamheid van groot belang. De modebijdrage steunde deze visie want zij bevatte enkel zedige, redelijk strenge tailleurs en blouses.

Rond 1908 maakte deze verscheidenheid aan vrouwelijke representaties in de modetijdschriften plaats voor het vlakker, 'modernistische' vrouwbeeld van ontwerper Paul Poiret.

Links: *Femme fatale*. Rechts: de *Gibson Girl*.

Bron: La Mode Pratique, 1901, p. 122 (Collectie Modemuseum, Antwerpen).

De 'moderevolutie' die hij ontketende, bestond uit twee fasen. Eerst ruimde het gewelfde silhouet met z'n ruisende rokken en uitgewerkte details plaats voor rechte jurken met een hoge taille en een smalle rok. Tijdens de tweede, 'oriëntaalse' fase, geïnspireerd door de *Ballets Russes*, ontwierp Poiret de be-

ruichte *jupes-culottes* en de zogenaamde lampenkaptuniek. Zijn kleding werd gekenmerkt door het gebruik van felle 'barbaarse' kleuren, rijkelijke stoffen, tulbanden, pluimen en kralen. Deze 'revolutie' in de mode werd vergezeld van een opmerkelijke doorbraak in de mode-illustratie waardoor de moderniteit van de kleding nog beter tot zijn recht kwam.⁶ Hoewel de onderzochte magazines deze art-deco-illustratiestijl niet overnamen, waren ze er wel door beïnvloed. De mode-illustraties waren eenvoudiger en strakker in vergelijking met voordien. De frivole vrouwen met hun delicate uitstraling en vaak verleidelijke oogopslag ruimden plaats voor een uniformer en emotielozer vrouwbeeld. >>

Psyché, 1925. Collectie Ergoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen.

De onderzochte tijdschriften klaagden echter over Poiréts vernieuwende, maar exuberante ontwerpen en ruilden ze al snel in voor een eenvoudiger losse stijl die ook na de oorlog dominant bleef. De geïllustreerde vrouwen hadden een natuurlijke, lieflijke uitstraling en de kleding oogde vloeiend en soepel. De typische jaren twintig-stijl, gekenmerkt door strakke, lineaire modetekeningen en cartooneske vrouwenfiguren met korte rokken, kwam pas op rond 1924 en domineerde tot 1927-1928. De tijdschriften beeldden het vrouwenlichaam af als een recht, plat vlak: borsten, taille en heupen waren verdwenen. Alle nadruk lag op de langgerekte, slanke ledematen en op de hals, die plots vrij was van golvende lokken.

In wat volgt, ga ik dieper in op het debat dat de nieuwe vrouwelijke representatie uitlokte en de betekenissen die eraan verbonden werden.

De korte rok: bevrijding en beweging?

In de bestudeerde vrouwenbladen werd de nieuwe mode gepromoot als deel van de moderne levensstijl. Verschillende modetijdschriften en ontwerpers meenden dat de nieuwe mode de vrouw de nodige bewegingsvrijheid schonk en haar verlost van sociale en fysieke beperkingen. Ze creëerden een levendig beeld van een nieuw soort vrouw die een mobiel, atletisch en onafhankelijk leven leidde. Hiervoor gebruikten ze twee discursieve strategieën. Ten eerste associeerden ze de nieuwe mode met de esthetiek van de moderne consumentencultuur, die werd omschreven in termen van mobiliteit en snelheid. De opkomst van een massacultuur, het gebruik van nieuwe communicatie- en transportmiddelen en de groei van consumptiegerichtheid ontstonden vóór 1914, maar werden in aanzienlijke mate versneld door de oorlog. Mode maakte hiervan deel uit en werd geassocieerd met nieuwe vermaakmogelijkheden zoals *thé dansants* en jazzclubs. De modieuze moderne vrouw werd vaak voorgesteld in het speeltje van het decennium: de auto. De vrouw in de auto leidde een druk, snel en onafhankelijk leven met behulp van de 'mannelijke' kleding die ze droeg. Die kleding werd net als de

De moderne vrouw in het speeltje van het decennium.

Dit discours van vrijheid, beweeglijkheid, snelheid en doelmatigheid is ook aanwezig in de bestudeerde Belgische tijdschriften. Volgens een moderubriek in *Het Modeblad* kregen vrouwen een zekere jeugdigheid en beweeglijkheid door zich jong te kleden: "In onze tijd zien alle vrouwen er jong uit. Oude vrouwen bestaan niet meer. De tegenwoordige vrouwen besturen auto's, eten, drinken en dansen de charleston en doen net, of ze zich niet meer om haar gezondheid bekommeren. Ze zijn jong en blijven jong, omdat ze zich jong kleden."⁸

In moderubrieken werden vrouwen vaak voorgesteld met een tenniskraket, dansend en achter het stuur of in de buurt van een auto. Ook de reclame richtte zich dikwijls expliciet tot de praktische, sportieve, moderne vrouw. In *Les Jolies Modes* was deze voorstellingswijze minder aanwezig, maar ook dit blad verbond de praktische en eenvoudige mode met het moderne leven en de bewegingsvrijheid die vrouwen nodig hadden. Het tijdschrift verwees tevens naar de nieuwe vervoersmogelijkheden: "*Parce temps de métro, d'autos, d'autobus et de courses, la robe ni trop courte ni trop longue accommodée seulement au goût du jour triomphera longtemps.*"⁹

Recent onderzoek stelt de reële bewegingsvrijheid van de nieuwe mode echter in vraag. Er slank uitzien zou voor de vrouw veel belangrijker geweest zijn dan een grotere mobiliteit.¹⁰ *Het Modeblad* spreekt deze bevindingen

enigszins tegen. Dit Belgisch tijdschrift preeste de nieuwe mode weliswaar aan als jeugdig en sportief, maar was zich er wel degelijk van bewust dat niet al zijn lezeressen slank, jong en sportief waren: "De afgebeelde modellen zullen volkomen geschikt zijn voor zeer tengere, maar ook voor vrij gezette figuren. De ruimte der stoffen is op goed gekozen manier verdeeld, zoodat de snit der modellen jeugdig en lenig van lijn is."¹¹ Vrouwen die slankheid boven bewegingsvrijheid plaatsten, waren zelfs voorwerp van spot: "De stakkerds, die

Bron: Het Modeblad, 1927. Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

Garçonne met das op de cover van *Het Modeblad*.

in een nauw kokerrokje wanhopige pogingen doen om als een vogeltje met twee pootjes tegelijk in de tram te springen, leveren een beklagenswaardig gezicht op. De elegante vrouw weet de rechte slankmakende lijn te bewaren, zonder zich in een kleedingstuk te wringen, dat haar geen ruimte genoeg biedt om een been te verzetten.”¹²

Je zou deze pragmatische houding een Belgische modetraditie kunnen noemen. Belgische modebladen hadden tijdens de negentiende eeuw immers al de ambitie de beste Franse kwaliteit te brengen zonder de excessen ervan.¹³ Ze wilden minder excentrieke modellen aanbieden die beter te dragen waren en geapprecieerd zouden worden door de Belgische vrouw die het toonbeeld was van redelijkheid.

De magazines associeerden de nieuwe mode niet alleen met nieuwe vermaak- en vervoersmogelijkheden, maar ook met nieuwe beroepsmogelijkheden. Zo beschreef *Het Modeblad* de kleding van een typiste als doelmatig, vlug en gemakkelijk te verwisselen. Vervolgens representeerde de moderubriek ook de typiste zelf als handig en doelmatig. De tijdschriften uit de jaren 1920 apprecieerden de werklust van de moderne vrouw. Hoewel alle onderzochte magazines het erover eens waren dat de man als kostwinner nog steeds ideaal was, gaven ze toe dat dit in de praktijk meestal onhaalbaar was. Ondanks de ambiguïteit van sommige artikelen verlieten de magazines stilaan de vooroorlogse idee dat moederschap en arbeid buitenshuis onverenigbaar waren. *Het Modeblad* gaf zelfs aan dat buitenshuis werken vaak beter bij het karakter van de vrouw paste en in een enquête uit *Nos Loisirs* beschreven alle ondervraagde vrouwen arbeid als een levensverrijking: “*Si, jeune fille moderne, j'avais à refaire ma vie, j'entrerais, comme nos filles, bravement dans l'action, avec probablement une vraie carrière, pour laquelle, j'en suis sûre, il y a toujours place entre une vie d'épouse et une vie de mère.*”¹⁴

De slanke lijn: een kwestie van sportiviteit?

Zoals we gezien hebben, deed het slanke lichaamsideaal zijn intrede rond 1896. Ook een actieve levensstijl was toen al modieus: vrouwen werden tijdens de periode 1895-1930 in vrouwenmagazines zeer vaak voorgesteld met een tennisracket, een fiets, een jachtgeweer of in badkostuum. Toch mag de effectieve invloed van vrouwen sport op het verkrijgen van het slanke lichaamsideaal niet overschat worden. De vrouwen sport onderging tijdens de periode 1890-1930 een belangrijke ontwikkeling, maar de diepgewortelde opvattingen over de ‘eigenheid’ van het vrouwelijke lichaam en over gepast vrouwelijk gedrag bleven aanwezig. Hoewel vrouwen die aan sport deden de veronderstelde biologische zwakheid van de vrouw konden weerleggen, waren sommige artsen in de jaren 1920 nog steeds bezorgd over het gevaar van sport voor de voortplantingsorganen. Anderzijds werd sport geïncorporeerd in het dis-

cours over regeneratie en eugenetica: een sterke, sportieve vrouw zou een sterk en gezond ras voortbrengen. De discussie over vrouwen sport geeft ook een duidelijkere kijk op de angst voor de versmelting van de seksen. Intensieve sportieve activiteiten zouden de vrouw van haar charme beroven: ze zou er mannelijker gaan uitzien en zich ook zo gedragen. Daarom werden vrouwen in de richting van specifiek vrouwelijke sporten geduwd en dienden ze vooral maat te houden.¹⁵ Ook *Het Modeblad*, waarin de sportieve, hyperslanke *garçonne* zeer aanwezig was, legde de nadruk op het belang van vrouwelijkheid: “Om een echte vrouw te blijven, moet het jonge meisje elke ruwe oefening vermijden. Men behoeft er geen atleet van te maken, ze behoeft ook geen records te slaan.”¹⁶ Het tijdschrift gaf zelfs toe dat de alomtegenwoordige sportiviteit in de eerste plaats een modieuze aangelegenheid was: “Doet u aan sport, Mevrouw? Ja, natuurlijk! Haast gij u te antwoorden (al bestaat uw eenige sport in wandelen of trappen klimmen!) want – het lijkt wel of de mode uitsluitend voor sportieve meisjes modellen schept.”¹⁷ Vele vrouwen grepen dan ook naar afslankingsmiddelen en korsetten om het slanke lichaamsideaal te bereiken.

In de jaren 1920 bestempelden sommige haute couture-commentatoren het korset als voorbijgestreefd, omdat de prinsessenlijn de taille verstopte en omdat strakke, stijve korsetten niet praktisch waren tijdens het uitvoeren van arbeid of sport. Historici hebben deze argumenten herhaald zonder er rekening mee te houden dat dezelfde pers nog steeds korsetten aanraaide aan oudere, minder slanke vrouwen. Hoewel een aantal zwangere vrouwen, jonge meisjes en sportende vrouwen onder invloed van hygiënisten al rond de eeuwwisseling geen korset meer droegen, bleven de meeste vrouwen eraan verknocht. Een artikel in het Belgische tijdschrift *Modes élégantes* bevestigt dat: “*En tout premier lieu, je vous parlerai du corset, lequel, malgré tout ce que l'on a pu en dire ou écrire, demeure toujours la partie fondamentale du costume féminin. (...) Sans notre cuirasse, notre taille se déformerait bien vite et si elle gagnait quelque souplesse à se trouver débarrassée du corset, elle y perdrait cette cambrure harmonieuse qui donne à la femme moderne son incomparable supériorité. On a bien essayé de faire de la simple ceinture le soutien de notre buste, mais elle ne peut servir utilement qu'aux femmes faisant de la bicyclette et des sports en général.*”¹⁸ De blijvende populariteit van het korset had twee redenen. Enerzijds gingen korsettenmakers meer rekening houden met de medische kritiek die al gedurende tientallen jaren werd geuit, waarmee ze de medische discussies over de kwetsbaarheid van de vrouwelijke voortplantingsorganen exploiteerden. Ze ontwierpen soepelere korsetten die het vrouwelijke gestel moesten beschermen. Anderzijds gaf de korsetindustrie blijk van een groot aanpassingsvermogen aan de modetrends. In 1911, toen de empirelijn in de mode was, ontstonden er korsetten die de heupen ver-

smalden en in het midden van de jaren twintig raakten gordels in gebruik. Die moesten het lichaam omvormen tot één slanke, rechte lijn. Bovendien maakten technische innovaties de korsetten en gordels goedkoper, comfortabeler en onderhoudsvriendelijker.¹⁹

Langzamerhand begonnen vrouwen ook te diëten om aan het slanke ideaal te voldoen. Hoewel reeds sporadisch aanwezig rond de eeuwwisseling namen advertenties voor afslankend badzout, crèmes en jodiumpillen sterk toe tijdens de jaren 1920. Ook de Belgische magazines publiceerden deze reclame voor vermageringsmiddelen, maar bevatten tevens bijdragen die hun lezeressen voor de schadelijke effecten ervan waarschuwden. Die legden dan vaak de werking van het menselijke organisme uit, na-

Bron: *Het Modeblad*, 1927. Collectie Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel.

Korsetreclame voor slanke lijn.

men gymnastiekoefeningen en gezonde recepten op en raadden de lezeressen aan steeds een dokter te raadplegen bij het volgen van een dieet. *Het Modeblad* bevestigde dat een teveel aan vet door de mode niet langer als ‘chic’ werd bestempeld. Vele vrouwen zouden echter te ver zijn gegaan in het volgen van vermageringskuren, met nadelige gevolgen voor hun gezondheid. Een artikel uit 1928 beweerde evenwel dat de meeste vrouwen inmiddels, nadat ze op straat door de jeugd voor magere ‘scharminckels’ waren uitgescholden, tot ‘verstandiger inzicht’ waren gekomen.²⁰

Op het eerste gezicht gaven de tijdschriften uit de jaren 1920 blijk van een radicalisering van het sportieve, slanke lichaamsideaal. Een >>

nauwkeurige lezing van de tijdschriften nuanceert echter het ideaalbeeld dat ze zelf verspreiden. De Belgische magazines relativiseren traditiegetrouw de excessen van de mode en vooral *Het Modeblad* waarschuwt voor de schadelijke effecten van de gepubliceerde reclame. Op die manier plaatsten ze de 'moderne vrouw' binnen de Belgische 'rationele' omgang met mode. Bovendien relativiseren de maga-

raakt zwanger, waarna ze aankondigt dat ze het kind alleen wil opvoeden. Uiteindelijk ontmoet ze haar zielsverwant, een jongeman die gelooft in de gelijkheid van man en vrouw en haar vergezelt naar feministische bijeenkomsten. Na het verschijnen van deze bestseller werd het korte kapsel geassocieerd met de jonge, onafhankelijke moderne vrouw.

Katholieken en tegenstanders van geboortebeperving bekritiseerden deze nieuwe vrouwelijke verschijning. Zij zagen in de nieuwe mode een 'crisis van de haar' en een verwerping door de vrouw van haar natuurlijke rol. Vooral het korte kapsel zorgde voor heel wat commotie. Vaders en echtgenoten voelden zich erdoor geschandaliseerd. Franse kranten verspreiden waanzinnige verhalen over schadeclaims tegen kappers en over mannen die hun vrouw lieten interneren of haar zelfs vermoordden. De modieuze vrouw met haar korte kapsel groeide uit tot de personificatie van de naoorlogse genderonrust. Tijdens de Eerste Wereldoorlog stierven miljoenen jonge mannen, werden families ontwricht en verzwakte het religieuze geloof. De angst dat de seksuele moraal hier niet tegen bestand was, leidde tot de hevige verdediging ervan. In de oorlogvoerende landen namen vrouwen het werk van de mannen over waardoor moralisten vreesden voor rolomkering.²¹ In mijn onderzoek uitten enkel de Franse magazines *La Mode Pratique* en *Nos Loisirs* deze naoorlogse ongerustheid. Ze beschreven de popularisering van het korte kapsel in oorlogstermen: "Chaque jour, le coiffeur multiplie les sacrifices; il n'a que le temps très juste entre deux victimes de faire disparaître du sol la toison immolée". En zij associeerden de nieuwe mode met vrouwelijke uithuizigheid en het dalende geboortecijfer.²²

De Belgische vrouwenbladen brachten de mode niet in verband met de oorlog of geboortecrisis. Dit valt te verklaren door de maatschappelijke context: de Belgische situatie na de Eerste Wereldoorlog verschilde met die van de oorlogvoerende buurlanden. Vrouwen hadden tijdens de oorlog geen mannenwerk uitgevoerd en vanwege de hoge werkloosheid had de overheid zelfs maatregelen genomen die een einde moesten maken aan de negentiende-eeuwse groei van de vrouwelijke arbeidsparticipatie. Hoewel er ook in België ongerustheid was over de daling van het geboortecijfer en de overheid de bevolking aanzette tot reproductie, nam *Het Modeblad* dit discours niet over. Het tijdschrift beschreef het korte kapsel zelfs als een teken van vooruitgang en feminisme: "Als men zich het haar laat afknippen, gehoorzaamt men niet aan een of andere gril. Het is het logisch volgen van een beweging die samengaat met onze gedachten van vooruitgang [...]. Ik ken vele, zeer moderne vrouwen en weet dat, wat men ook zeggen mag over het terugkeeren der mode van lang haar, dat iets onmogelijks is,

omdat de vrouwelijke sport zich hoe langer hoe meer ontwikkelt en we meer en meer al onze middelen, onze tijd, ons gemak van beweging nodig hebben om beter en vlugger vooruit te komen op den weg van het feminisme."²³ De kritiek dat de nieuwe mode, en in het bijzonder het korte kapsel, het verschil tussen man en vrouw deed vervagen, vond ik terug in zowel de Belgische als de Franse magazines. Voor sommige mannen betekende het korte haar een verlies aan vrouwelijkheid en intimiteit. Er bestond immers geen verschil meer tussen de dagelijkse vrouw met het opgestoken haar en diezelfde vrouw die 's avonds haar haren losmaakte in de slaapkamer voor haar echtgenoot. De vrouw met het korte kapsel zag er voor iedereen hetzelfde uit. Het nostalgische verlangen naar de intimiteit en verleidelijkheid van lang haar blijkt uit een brief in *Het Modeblad* van een neef aan zijn nicht: "Is er iets mooiers op de wereld, dan een vrouw, die haar kapsel losmaakt? De zware lokken, die tussen haar vingers doorglijden en haar rug bedekken, haar inwikkelen, haar sluieren voor de onbescheiden blikken van hem, die haar liefheeft? [...] Ik denk met een rilling aan mijn meisje, want u weet dat ik een meisje heb, wier mooie, blonde haren het offer zijn geworden van de vernielende schaar en die, onder het voorwendsel dat het haar beter staat, de rest van haar haren zoo glad mogelijk draagt, even glad als ik de mijne draag."²⁴

Nos Loisirs vroeg naar de mening van een aantal vooraanstaande schilders. Uitgezonderd Kees Van Dongen, die oordeelde dat een vrouw net zo vrouwelijk was met kort haar als met lang haar, vonden ze allemaal dat de vrouw door het korte kapsel haar 'natuurlijkheid' verloor. De mening van Lucien-Victor Guirand de Scévola was typerend: "Le genre 'petit garçon' qu'elle recherche compromet le caractère naturel de sa beauté: elle veut s'humaniser."²⁵ Maar net deze angst voor vermannelijking maakte het korte kapsel modieus. Dit blijkt uit de moderubrieken van zowel *Het Modeblad* als *Nos Loisirs* op het einde van de jaren 1920. Ze bestempelden de gladde *coupe à la garçonne* als voorbijgestreefd om twee redenen: ten eerste stonden enkel hyperslanke, jonge meisjes echt met het kapsel en ten tweede verloor de korte snit als gevolg van haar enorme populariteit de rebelse connotatie die ze aanvankelijk had. Er werden dan ook meer 'natuurlijke' en 'vrouwelijke' elementen toegevoegd, zoals golven en krullen, maar het haar bleef kort. Een compromis voor "de dames die tot geen prijs afstand wilden doen van de zoo uiterst gemakkelijke en praktische korte-haardracht."²⁶ Het korte kapsel bleef dus populair omwille van zijn functionaliteit.

Steven Zdatny, die onderzoek deed naar de receptie van het korte kapsel in enkele Franse modetijdschriften, trekt dit in twijfel. Volgens hem was het korte kapsel niet makkelijker of goedkoper en vereiste het constante aandacht. Vrouwen moesten immers vaker naar de kapper om hun korte coupe in model te houden.²⁷ Nu werd deze discussie in de jaren 1920 ook ge-

Verskillende korte kapsels.

zines het schoonheidsideaal door regelmatig kledingtips aan oudere of volslanke vrouwen aan te bieden. Ook de reclame gaf aan dat er verschillende, vaak tegenstrijdige vrouwbeelden bestonden: zo kwamen advertenties voor een volle stevige boezem ook tijdens de jaren 1920 nog voor. Nieuwe idealen kwamen op, maar oudere idealen bleven vaak nog voortbestaan. Vrouwen konden naargelang hun persoonlijkheid, ouderdom en lichaamsbouw kiezen naar welk ideaal ze zich richtten.

Het korte kapsel: rebels, jongensachtig en praktisch

De veranderingen in het modebeeld vielen samen met een rage voor kort haar die heel wat stof deed opwaaien. De popularisering van het korte kapsel werd in de hand gewerkt door de publicatie van Victor Marguerites schandaalroman *La Garçonne* in 1922. Het boek vertelt het verhaal van Monique, een jong burgermeisje dat aan de vooravond van haar gearrangeerd huwelijk ontdekt dat haar verloofde haar bedriegt. Gedesillusioneerde verlaat ze haar thuis, knipt haar haren kort, trekt mannenkleren aan en begint het leven van een bohemien. Ze heeft romances met zowel mannen als vrouwen en

voerd, maar alvast in het Franse *Nos Loisirs* ten voordele van het korte kapsel beslecht. Zo getuigde de vrouw van een bekende pianist: “*J’entends dire que les soins multiples, fréquemment répétés, qu’exige l’entretien des cheveux courts, finiront par décourager nombre de femmes. Je ne le crois pas. Pour ma part, si je perds deux heures chaque semaine dans le salon de mon coiffeur, je gagne, par contre, une heure tous les matins sur le temps que je consacrais, naguère, à l’arrangement de ma chevelure.*”²⁸ Het is aannemelijk dat het aantal kappersbezoeken in de jaren 1920 toenam, maar volgens mijn bronnen ervoeren vrouwen dat niet als vervelend. Hun kapper nam hen serieus en ging samen met hen op zoek naar het geschikte korte kapsel voor hun gezichtsvorm, haarkleur en persoonlijkheid.²⁹ De nieuwe haarmode schonk vrouwen een bepaalde keuzevrijheid: ze konden opteren voor een zeer eenvoudige *coupe à la garçonne*, voor een gecompliceerder golvend kort kapsel, maar ook nog steeds voor lang opgestoken haar, dat eventueel werd ingevlochten zodat het alsnog kort leek. De mogelijkheden werden eindeloos en afhankelijk van levensstijl en geldbeurs. Toch waren het niet zozeer de modemagazines die vrouwen overtuigden. Zo toonde *La Mode Pratique* zich bijvoorbeeld geen voorstander van de nieuwe haarmode. Meestal trokken het enthousiasme van vriendinnen en hun ervaringen met het gemak van het korte kapsel de vrouw over de streep.³⁰

Besluit: éénduidige visuele representatie vs. ambigue beoordeling

Via mijn uiteenzetting over de evolutie van mode en ideaalbeelden en de opkomst van het fenomeen ‘*New Woman*’ toonde ik aan dat de moderne vrouw in de jaren 1920 niet uit de lucht kwam vallen. Zowel haar visuele verschijning als de maatschappelijke veranderingen waarmee ze in verband werd gebracht, stammen uit een vroegere periode.

Origineel was evenwel de alomtegenwoordige associatie van visuele kenmerken met een nieuwe levensstijl en nieuwe vrouwelijke gedragspatronen. De nieuwe mode maakte duidelijk dat vrouwelijkheid niet per se gelijk was aan uitvergroete vrouwelijke vormen en een huiselijk bestaan. De mode werd gepromoot als een middel tot bewegingsvrijheid en als de visuele vertaling van de toegenomen vrijheden en functies van de vrouw in de moderne maatschappij. Hoewel de internationale literatuur vraagt tekenen plaatst bij de reële bevrijdende invloed van deze kleding, geven de tijdschriften aan dat de associatie van vrijheid met korte haren en korte rokken door vrouwen verinnerlijkt werd. De duidelijke uiterlijke kenmerken van de moderne vrouw en het gemak waarmee reële vrouwen deze konden kopiëren, maakten van haar een krachtig visueel symbool.

De moderne vrouw maakt echter niet uitsluitend de toenmalige hang naar moderniteit, bevrijding en vooruitgang duidelijk. De onder-

zochte magazines prezen haar werklust en realisme, maar gebruikten haar ook om de negatieve kanten van het moderne naoorlogse leven te bespreken. *Het Modeblad*, *Nos Loisirs* en *La Mode Pratique* veroordeelden het onafhankelijkheidsstreven, egoïsme, materialisme, de uithuizigheid en de wispelturigheid van de moderne vrouw. De tijdschriften benadrukten nog vaak de huiselijke en zedelijke rol die de vrouw te vervullen had. De Franse magazines wezen haar bovendien aan als de schuldige van de geboortecrisis. Vlak na de oorlog kreeg de moderne vrouw het vooral in *La Mode Pratique* zwaar te verduren. Tegen het einde van de jaren 1920 wist het blad haar meer te appreciëren maar dan vooral door haar typische kenmerken te weerleggen. In *Nos Loisirs* was de moderne vrouw visueel zeer aanwezig, maar werd ze ook het meest geproblematiseerd: via enquêtes voelde het tijdschrift vooraanstaande personen aan de tand over zowel de rol als het uiterlijk van de moderne vrouw. Opvallend is dat de

Franse magazines de traditionele rol van de vrouw na de oorlog meer bevestigden dan daarvoor. Hoewel we voor België niet over een ‘neutraal’ (niet-verzuild) vrouwenblad beschikken dat de ganse periode bestrijkt, doet het grote verschil tussen de vooroorlogse magazines en *Het Modeblad* vermoeden dat er zich bij ons een omgekeerde tendens afspeelde.

Hoe dan ook, in de beoordeling van de moderne vrouw getuigden de onderzochte tijdschriften van de ambiguïteit waar het interbellum ondertussen mee in verband wordt gebracht. De krachtige en éénduidige visuele representatie van de moderne vrouw en de associatie met bevrijding, stonden in sterk contrast met de vaak ambigue invulling van haar rol. Enerzijds zette de onafhankelijke vrouw met haar korte kapsel en moderne levensstijl concepten van mannelijkheid en vrouwelijkheid op losse schroeven, anderzijds gebruikten de tijdschriften haar om deze ideeën terug vast te pinnen. ///

Noten:

- M. Beetham, *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Women's Magazine 1800-1914*. Londen, 1996, p. 7 en R. Ballaster, *Women's Worlds: Ideology, Femininity and the Women's Magazine*. Londen, 1991, p. 81.
- M.L. Roberts, *Disruptive Acts. The New Woman in Fin-de-Siècle France*. Chicago, 2002, pp. 20-21.
- K. Wils, ‘Science, an Ally of Feminism? Isabelle Gatti de Gamond on Women and Science’, in: *Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 77 (1999), 2, p. 418.
- P. Vertinsky, ‘Body Shapes: The Role of the Medical Establishment’, in: J.A. Mangan en R. Park, *From ‘Fair Sex’ to Feminism*, p. 257.
- V. Steele, ‘Femme Fatale: Fashion and Visual Culture in Fin-de-siècle Paris’, in: *Fashion Theory*, vol. 8, nr.3, pp. 316-323; C. Buckley en H. Fawcett, *Fashioning the Feminine: Representations and Women's Fashions from Fin de Siècle tot the Present*. Londen, 2002, pp. 20-21.
- V. Steele, *Paris Fashion. A Cultural History*. Oxford, 1988, pp. 221-226.
- L. Roberts, ‘Samson and Delilah Revisited: The Politics of Women's Fashion in 1920's France’, in: *The American Historical Review*, vol.98, nr. 3, 1993, pp. 657-784.
- Het Modeblad*, 1926, nr. 83, p. 2. Voor andere citaten die dit discours hanteren zie: *Het Modeblad*, 1926, nr. 3, p. 3. - *Het Modeblad*, 1927, nr. 3, p. 3.
- Les Jolies Modes*, 1923, nr. 102. Voor andere citaten zie: *Les Jolies Modes*, 1922, nr. 95 - *Les Jolies Modes*, 1926, nr. 133.
- M.L. Stewart en N. Janovick, ‘Slimming the Female Body? Re-evaluating Dress, Corsets, and Physical Culture in France, 1890s-1930s’, in: *Fashion Theory* vol. 5, nr. 2, 2001, pp. 173-194.
- Het Modeblad*, 1926, nr. 35, p. 5.
- Het Modeblad*, 1929, nr. 37, p. 6.
- Voor meer informatie over negentiende-eeuwse modebladen zie: M. Coppens, *Mode in België in de 19e eeuw*. Brussel, 1996.
- Het Modeblad*, 1927, nr. 3, p. 3 en *Nos Loisirs*, augustus 1925, p. 397.
- Zie onder meer: S. Cahn, *Coming on Strong: Gender and Sexuality in Twentieth Century Woman's Sport*. Harvard, 1993 en K. McCrone, *Playing the Game: Sports and Physical Emancipation of English Women*. Oxford, 1998. Voor een bespreking van de weergave van vrouwenport in de onderzochte vrouwenmagazines zie: R. Cockx, *New Woman: een internationaal fenomeen?*, pp. 54-72.
- Het Modeblad*, nr. 73, 1926, p. 5.
- Het Modeblad*, nr. 13, 1928, p. 6.
- Modes élégantes*, augustus 1915, nr. 11.
- M.L. Stewart, en N. Janovick, ‘Slimming the Female Body?’, pp.177-180.
- Het Modeblad*, 1928, nr. 40, p. 3 en 1930, nr. 6, p. 3 en nr. 20, p. 3.
- M.L. Roberts, ‘This Civilisation No Longer Has Sexes: La Garçonne and the Cultural Crisis in France After World War I’, in: *Gender and History*, vol. 4, 1992, pp.49-69; A. McLaren, *Twentieth Century Sexuality*. Blackwell, 2005, pp. 10-11; M.L. Roberts, *Civilisation without Sexes. Reconstructing Gender in Postwar France, 1917-1927*. Chicago, 1994, p. 4 en p. 69; D. De Weerd, *De Dochters van Marianne, 75 jaar SVV*. Gent, 1997, p. 137.
- La Mode Pratique*, 1927, p. 338. Zie ook: *Nos Loisirs*, februari 1924, p. 56 en *La Mode Pratique*, 1920, p. 399 (over de geboortecrisis).
- Het Modeblad*, 1926, nr. 57, p. 7.
- Het Modeblad*, 1926, nr. 49, pp. 7 en 15.
- Nos Loisirs*, februari 1924, pp.56-57. Kees Van Dongen (1877-1968) was een Nederlandse kunstschilder die zich in 1900 te Parijs vestigde. Daar werd hij één van de pioniers van het fauvisme, een expressionistische stroming. Tijdens het Interbellum werd hij tot één van de belangrijkste kunstenaars gerekend. Hij had een grote interesse voor vrouwelijk schoon en na 1921 werd hij portretschilder van mondaine kringen. Hij schilderde de garçonne en het strandleven van Deauville en de Côte d'Azur. Lucien-Victor Guirand de Scévola (1871-1950) was lid van de Société National des Beaux-Arts en werd in 1914 Officier van het Legioen d'Honneur.
- Het Modeblad*, 1928, nr. 44, p. 13. Zie ook *Nos Loisirs*, april 1928, p. 173.
- S. Zdatny, ‘The Boyish Look and the Liberated Women: The Politics and Aesthetics of Women's Hairstyles’, in: *Fashion Theory*, vol. 1, 1997, p. 376.
- Nos Loisirs*, juni 1925, pp. 280-281.
- Het Modeblad*, 1928, nr. 30, p. 6.
- Nos Loisirs*, juni 1925, pp. 280-281.

Romy Cockx is licentiate Geschiedenis en momenteel werkzaam als projectmedewerkster voor het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis. Dit artikel is een bewerking van een deel van haar licentiaatsverhandeling ‘New Woman’: een internationaal fenomeen? Een onderzoek naar de representatie van de nieuwe vrouw in Belgische mode- en vrouwen tijdschriften (1890-1930); onder begeleiding van prof. H. De Smaele, Universiteit Antwerpen, dept. Geschiedenis, 2007. Contact: Italiëlei 58, bus 9, 2000 Antwerpen. E-mail: romycoxon@hotmail.com.

De leerrelatie in de vroegmoderne tijd

Voetius en zijn 'Afgodinne' Anna Maria van Schurman

Was de relatie tussen hoogleraar en rector-magnificus van de Universiteit van Utrecht Gisbertus Voetius (1589-1676) en de eerste studente Anna Maria van Schurman (1607-1678) meer dan een leerrelatie alleen? Voetius was de drijvende kracht achter haar toelating tot de universiteit, ook al had ze zelf in een Latijns lofdicht dat ze op uitnodiging van hem schreef, voor toelating gepleit. Ze volgde veel colleges, maar vooral die van hem. Uit een brief in het Hebreeuws van haar aan hem lijkt het of er wel meer aan de hand geweest is...

/ Pieta van Beek /

Ook al was Anna Maria van Schurman in Keulen geboren, het was in Utrecht dat ze het grootste deel van haar leven rond de Dom doorbracht. Daar wist ze als jong meisje de aandacht van haar vader te trekken. Toen kreeg ze net als haar broers ook onderwijs in het Latijn. Dat opende de poort naar de wereld van geleerdheid, de *Res Publica Litteraria*, de Europese Republiek der Letteren. Latijn was daar immers de voertaal. Door haar studies aan de universiteit van Utrecht en door de geschriften die ze vervolgens publiceerde, werd Anna Maria van Schurman een volwaardig burger van deze geleerdenrepubliek. Ze werd zelfs het middelpunt van de stad en ontving talloze geleerde bezoekers uit heel Europa zoals Descartes, Simonds d'Ewes en Daniel Casper von Lohenstein. Maar ze zat ook als een spin in het web van geleerde vrouwen met wie ze correspondeerde en contacten onderhield. Het moet bijzonder geweest zijn om de geleerde koningin Christina van Zweden en Maria Lousia de Gonzaga, koningin van Polen, in haar huis 'Achter den Dom' te ontvangen.

Nadat ze als zestienjarig meisje haar vader op zijn sterfbed had moeten beloven om nooit te trouwen, hing van Schurman het celibaat aan. Dat hield in die tijd voor vrouwen een kuisheidsbelofte in. Voortaan liet ze haar handtekening vergezeld gaan van haar levensspreuk die ze van Ignatius van Antiochië over nam: 'mijn liefde is gekruisigd', dat wil zeggen, 'Jezus de gekruisigde is mijn liefde' en: de aardse liefde moet gekruisigd worden. Toch betekent dat niet dat Anna Maria van Schurman nooit met liefde of verliefdheid te maken heeft gehad. Zo laat ze in haar autobiografie duidelijk merken dat ze verschillende aanzoeken gehad heeft. Uit een knipsellabyrint met daarop een prachtig Duits gedicht kun je verder afleiden dat ze door liefde van slag geraakt was en zo haar verwarring in de vorm van een doolhof probeerde weer te geven ('Ob mich schön wält

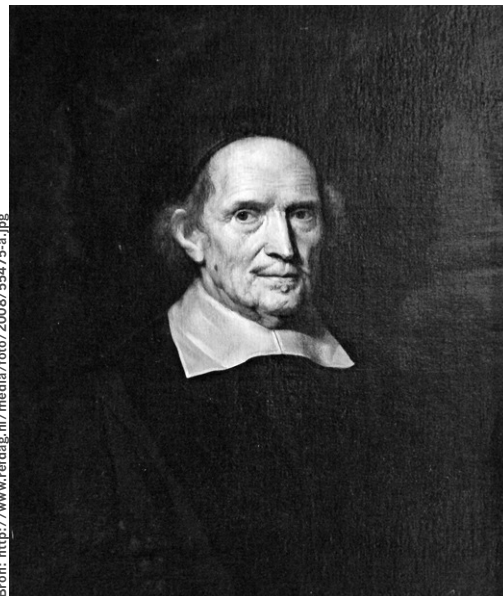
und wollust reizet/bleibt meine libe doch gekreuzet').

In 1669 verliet ze zeer tegen de zin van Voetius de stad, universiteit en kerk van Utrecht en sloot ze zich aan bij de radicale protestantse groepering van de Labadisten. Dezen wilden een kerk van zuivere christenen, in liefde en gemeenschappelijk bezit verbonden en afgezonderd van de wereld. Samen met anderen betrok ze de benedenverdieping van het huis van leider Jean de Labadie aan de Lauriersgracht in Amsterdam. Toen begonnen de verdachtmakingen. Waarom volgde ze die Franse haan die slechts vroomheid in haar wilde gieten, vroeg Constantijn Huygens zich af. Jacob Campo Weijerman schreef: "Zy omarmde in haare hooge jaaren de wellustige gevoelens van de Tettentaster Labadie." Er werd zelfs geroddeld dat ze in het geheim met hem trouwde, een mythe die nog steeds opduikt in het po-

pulaire boek van Simon Schama, *The embarrassment of Riches* (1987). Maar De Labadie nam de rol van haar overleden broer Johan Godschalk van Schurman over en trouwde met de veel jongere Lucia van Aerssen van Somseldijk. Van Schurman bleef celibatair. Wel schreef Jean de Labadie dat "Voetius, juffrouw Schuurmans, toen ze jong was, om zoo te spreken, aangebeden en tot zyne Afgodinne had gemaakt en dat hy ze onder de voet trapt en leelyk uitmaakt, nu zy oud van jaaren [...] is." Die woorden zetten mij aan het denken. Was er dan meer geweest dan een leerrelatie alleen tussen Voetius en van Schurman?¹

Leerrelaties

Volgens Barbara Bulckaert heeft Anna Maria van Schurman verschillende leerrelaties in haar leven gehad. Zo was in de jaren dertig van de zeventiende eeuw Andreas Rivet, hoogleraar te Leiden en opvoeder van de prins, haar mentor.² In haar jonge jaren had ze haar eigen vader Frederik van Schurman als leermeester Latijn gehad, en verschillende 'huysmeesters' brachten haar het rekenen en de muziek bij. Als autodidact had ze zich verder bekwaamd, maar bij de universiteit kreeg ze colleges van leermeesters en hoogleraren zoals Meinardus Schotanus, Carolus de Maets en Hoornbeek. Professor

Portret schilderij van Voetius.

Voetius³ torende er echter als leermeester hoog boven uit.

Zoals iedereen weet die onderwijs geeft of ontvangt, kan de lucht wel eens gaan vonken. Een beroemd voorbeeld waarbij de liefde opvlamde tussen docent en student is dat van

Anna Maria van Schurman, ingekleurde gravure negentiende eeuw.

Bron: Martenamuseum, Franeker.

Abelard en Heloïse. Zo'n leerrelatie waarin liefde een hoofdrol speelt tussen de mannelijke docent en vrouwelijke, vaak veel jongere student en die ook bekend wordt, wordt heloïsomorf genoemd.⁴ Zien we daar nu ook iets van terug bij Anna Maria van Schurman en Voetius?

De kennismaking begon in 1634 toen Voetius uit Heusden naar Utrecht verhuisde om daar hoogleraar aan de Illustre School en predikant in de Utrechtse Gereformeerde Kerk te worden. Anna Maria van Schurman woonde met haar moeder Eva von Harff en broer Johan Godschalk 'Achter de Dom', Voetius woonde er jarenlang met zijn huisvrouw Deliana van Diest en hun tien kinderen precies naast. Veel documenten laten een nauwe band tussen beide families en tussen Voetius en van Schurman zien.

Volgens stadsgenoot Arnoldus Buchelius onderrichtte Voetius haar al een paar maanden na zijn aankomst in het Hebreeuws. Hij nodigde haar begin 1636 uit voor het schrijven van lofdichten ter ere van de nieuwe Utrechtse universiteit. In een Latijnse lofdicht klaagt ze over de uitsluiting van vrouwen en pleit ze voor toelating van vrouwen aan de universiteit. Ze kreeg toen toestemming en studeerde niet alleen letteren, maar ook medicijnen (deels) en theologie. Voetius was de drijvende kracht achter haar toelating tot de universiteit en dat was verbaasd gezien zijn zeer streng-calvinistische opvattingen, ook over vrouwen. Zij zat onder andere bij hem in de collegebanken bij de open-

bare colleges, de dispuutcolleges en bij de privécolleges thuis.

Hij zette haar zo aan het leerwerk dat haar vrienden Huygens en Rivet die met haar in het Latijn over geleerde onderwerpen correspondeerden, een tijd lang niets van haar hoorden. Zij speculeerden toen over de oorzaak. "Zou het zijn omdat ik weduwnaar geworden ben?" vroeg Huygens zich af. "Nee, ze schrijft mij ook niet", antwoordde Rivet, een man van tegen de tachtig, "en dat ligt niet aan haar maar aan Voetius die haar volledig voor zich opeist". Ook Descartes klaagde dat zij de poëzie en schilderkunst opzij geschoven had voor de haarkloverijen der theologie. Ze was in de ban van Voetius.

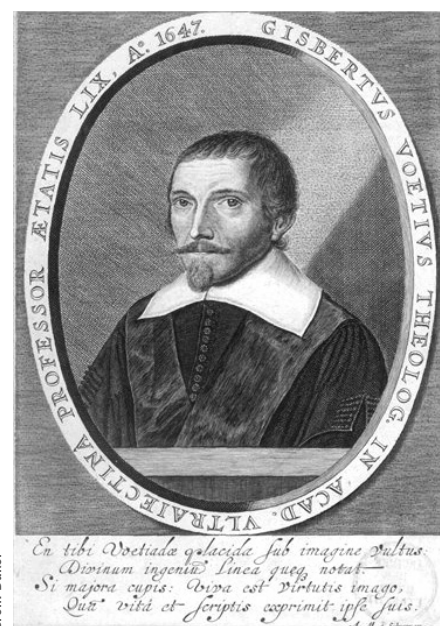
Dat blijkt inderdaad niet alleen uit de gedichten over en weer in het Latijn, Grieks en Nederlands die ze voor elkaar schreven. Hij prees haar toen ze in 1654 ver van haar geliefde Utrecht in Keulen moest verblijven als "Utrechts grote sieraad en hooggeschatte jonkvrouw, van de aantrekkelijke Muzen de negende". Zij zou als ze teruggekeerd was "net als de roze dageraad het licht weer doen keren in de stad Utrecht, in haar eigen hart, maar tegelijk ook in het zijne". Zij prees hem als de "Voetstarre van haar ziel". Voetius gaf haar minstens tien jaar college, niet alleen in talen als het Hebreeuws en Koinè Grieks, Aramees, Syrisch en Arabisch, maar ook in theologie. Hij schreef zeer positief over haar in zijn boeken als de *Disputationes Selectae*, de *Politicae Ecclesiastica* en in zijn *Sermoen* staat haar gedicht als enige afgedrukt. Het tweede deel van zijn verzamelde disputaties droeg hij aan haar en haar broer op. Ook stond in zijn bibliotheek hét boek van Van Schurman, de *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica, prosaica et metrica*. Zij tekende zijn portret verschillende keren en schreef er gedichten op, bijvoorbeeld:

"Siet hier het soet gelaet van Voetius na't leven
En in een yeder trek zijn hooge geesten sweven.
En wilt ghy nog wat meer: de deught is daer
vertoont,
Die uyt zijn schriften blijktt, en in zijn leven
woont."

Ze leefde met het wel en wee van hem en zijn gezin mee, hij met het hare. Ze was er kind aan huis. Ook kwam Voetius op haar zangfeestjes waar ook haar broer Johan Godschalk, de zangeres Utricia Swann-Ogle en haar man William Swann, en Constantijn Huygens aanwezig waren. Dan zongen ze de prachtige liederen uit de *Pathodia Sacra et Profana*. In het *album amicorum* van zijn kleinzoon Johannes Voet schreef ze een mooie bijdrage. Jarenlang ging dat contact zo door, getuige ook de vele notariakten die ten huize Van Schurman opgenomen zijn en waar Voetius vaak als getuige tekende.⁵

Volgens Schotel verliet geen geleerde de stad Utrecht zonder zich door Voetius aan haar te hebben laten voorstellen. Hij pronkte graag met haar. Ook bemiddelde hij in correspondenties, zo blijkt uit een brief die Voetius van Cru-

cius, rector van de Latijnse school in Delft en predikant van de Waalse Kerk, ontving: "Hooggeleerde Voet, Jouw Crucius groet jou hartelijk. Ik schrijf omdat ik brieven voor Anna Maria van Schurman heb. Vergeef me mijn vrijpostigheid, om niet te zeggen, overmoed, die de vriendschap mij ingeeft, wanneer de brieven rechtstreeks naar jou toe gaan. Via jou zullen ze des te veiliger en zekerder in haar handen komen. Laat me de vriendschap van de Utrechtse Maagd winnen, die nu geldt als de lieveling van het vrouwelijk geslacht. Nogmaals gegroet en geef namens mij een zontje aan de allerbeste van de maagden, maar dan een zoen waartegen de Vestaalse Maagden geen bezwaar gehad zouden hebben, of die mannen als Cato zelf zouden hebben willen geven." Voetius gaf deze brief, met of zonder zoen, door aan zijn studente en buurmeisje. Van Schurman beantwoordde zijn brieven beleefd maar afstandelijk, ook al bleef Crucius overenthousiast aan en over haar schrijven in het Latijn, Grieks, Hebreeuws en Frans. Hij publiceerde zelfs een apart *Elogium* op haar, de *Virgo Batava*.⁶

Gisbertus Voetius, gravure en gedicht door Anna Maria van Schurman.

Ook in zijn eigen brieven schreef Voetius over Anna Maria, bijvoorbeeld in 1648 aan Nicolaas Blankaert, hoogleraar aan het Illustre Gymnasium in Steinfert. Deze had hem om informatie gevraagd over het wapenschild van de van Schurmanfamilie. Terwijl van Schurman bij Voetius in de studeerkamer zat, en het wapenschild uittekende, schreef hij over haar en over haar portretten. Het portret dat in de pas verschenen *Opuscula Hebraea Graeca Latina et Gallica* prijkte, vond hij niet zo mooi. Daarom voegde hij een ander, een in zijn ogen mooier, portret toe. In dezelfde brief verwijst hij ook >>

zijdelings naar de correspondentie tussen van Schurman en hem, namelijk de briefwisseling in het Hebreeuws. Helaas is er slechts één brief van overgeleverd, maar juist deze laat toch een ander licht op hun leerrelatie schijnen.

Brieven in het Hebreeuws

Van Schurman correspondeerde met verschillende mensen in het Hebreeuws, met Rivet, Dorothea Moore, Marie du Moulin en Voetius. Schotel zei over deze brieven, in navolging van de Amsterdamse predikant P. Veth die ze voor hem bestudeerde en vertaald had, dat ze “erg gewollen” waren en de inhoud “onbeduidend”. Maar na het vertalen van deze brieven viel het mij op hoezeer ze een vrijwel letterlijke aanschakeling van bijbelteksten zijn. Ook Buchelius schreef dat in zijn dagboek: “Ik zag bij Van Schurman een brief door haarzelf aan Voetius in het Hebreeuws geschreven en met frasen uit de Schrift volgens de gewoonte der Joden overgenomen.” Voor de joden was de Thora zo heilig dat er geen ‘tittel of jota’ aan veranderd mocht worden. Niets dus. Vandaar dat letterlijk navolgen van een heilige tekst. Een ander element dat meespeelde is het intellectuele spel dat hoog aangeschreven stond bij humanistische geleerden, namelijk het maken van een *cento*, een lappendeken van geleende stukken tekst. Zo werden er *cento's* samengesteld uit verzen van Horatius en bekend zijn ook de homerische en Vergiliane *centones*. Het was de kunst om er zoveel mogelijk citaten in te stoppen die er door de lezer dan uitgehaald moesten worden. De Hebreeuwse brieven die van Schurman schreef en ontving laten eenzelfde patroon zien, maar dan met bijbelteksten. Toch, als we deze brieven in het Hebreeuws onderling vergelijken zien we een groot verschil. Zo is er in de brief aan Rivet sprake van een vader-dochterverhouding en ondertekent ze ook expliciet met “dochter”. In de brief aan Dorothea Moore ondertekent ze met “vriendin” en dat doet ze ook bij Marie du Moulin. Maar in de brief van Voetius schrijft ze als een verliefde studente die helaas door omstandigheden zijn colleges moet missen en ernaar smakt om weer van zijn mond van wijsheid te drinken: “Voor de man wiens lippen vele mensen voeden, de lamp des Heeren, de opperherder, mijn heer Gisbertus Voetius. Ik heb erg naar u verlangd, mijn vriend en herder die mijn duisternis verlicht en mijne voeten maakt als die van kinderen, want werkelijk uw woorden zijn voor mij als goud en uw mond een bron van leven. Voorwaar, u heeft uw gezicht verborgen en ik verkeer in uitgestelde hoop. Ik ben jaloers op het geluk van de mensen die in uw huis wonen en op iedereen die van kracht tot kracht sterker wordt, omdat zij het water dat uit de fonteynen van uw wijsheid stroomt, drinken, terwijl ik lijk op het dorre gras in de tuinen of op een paard dat als een muilnier zonder verstand is. Och, mocht ik weer als de maanden van voorheen ervaren dat uw onderricht mijn ziel verkwikt, zoals olijfpanten aan waterbekken. Och mocht ik slechts achter uwe leerlingen de gevallen aren oplezen. Leef en wees voorspoedig, u en uw

huis. Zij die uwe wijsheid meer dan zilver en uwe gunst meer dan uitgelezen goud begeert.” Het regent vonken in deze brief en dat zijn niet alleen de vele bijbelcitaten. Vooral de verwijzing naar Ruth die achter de maaiers de gevallen aren oprapt op de velden van Boaz vind ik veelzeggend. Later trouwden Ruth en Boaz immers met elkaar en leefden ze nog lang en gelukkig.⁷

Geen happy end

De vriendschap met Voetius eindigde echter in bittere vijandschap. Toen van Schurman in 1669 moedig de stap zette naar de Labadisten reageerde Voetius uitermate woedend en ongelukkig fel. Meteen organiseerde hij dispuutcolleges tegen de huiskerk van Jean de Labadie en hitste de hele kerkelijke en universitaire we-

leven zeer mishaegt”. Maar het bleef als een steen op haar maag liggen, want nog in het allerlaatste hoofdstuk van het tweede en laatste deel van haar autobiografie schreef ze over de *dissensio*, over de tweespalt die er tussen haar en Voetius gegroeid was. Pas daarna kon ze rustig sterven.⁸

Ook al blijkt het weleens gevonkt te hebben tussen van Schurman en Voetius, het voert mij in dit stadium veel te ver hun verhouding te bestempelen als heloïsomorf. Zover we nu weten is het nooit uitgegroeid tot een geheime liefde en bleef zij, gebonden aan de belofte aan haar stervende vader, celibatair. Voetius bleef getrouwd. ///

Tekening van Voetius door Anna Maria van Schurman.

Bron: Centraal Museum, Utrecht.

reld tegen haar en hen op. Alsof hij op zijn hart getrapt was. In plaats van *elogia* schreef hij *vituperationes*, gal-en lastergeschriften. Tegen een buitenlandse bezoeker klaagde hij dat De Labadie Anna Maria van Schurman van hem ‘afgetrosgeld’ had. Alsof hij haar bezat, alsof ze zijn eigendom was. Daarna schreef Jean de Labadie dat Voetius zijn *Afgodinne* onder de voet vertrapte toen haar schoonheid in de loop der jaren verdwenen was.

Van Schurman haalde ook naar Voetius uit in haar *Eukleria* als een man “die my voortijts met bijzondere goetgunstigheid genegen is geweest” maar aan wie “mijn nieuwe maniere van

Noten:

- ¹ Zie voor het meest recente overzicht van leven en werk van Anna Maria van Schurman, Pieta van Beek, *De eerste Studente: Anna Maria van Schurman (1636)*. Utrecht, 2007 (2de verbeterde druk). De Engelse vertaling, *The First Lady Undergraduate: Anna Maria van Schurman, is onderweg*. Zie over haar maagdelijkheid: Pieta van Beek, *De eerste studente*, pp. 23-24, pp. 119-123, pp. 135-136 en pp. 169-170. Over haar overgang tot de labadisten, Pieta van Beek, *De eerste studente*, pp. 199-220. Zie voor het proefschrift www.dbnl.org/tekst/beeek017klei01.
- ² Barbara Bulckaert, ‘L’education de la femme dans la correspondance d’Anna Maria van Schurman (1607-1678) et André Rivet (1572-1651)’, in: M. Bastiaensen, *La femme lettrée*. Leuven, 1997, pp.197-209.
- ³ W.J. van Asselt, *Voetius*. Kampen, 2007.
- ⁴ Barbara Bulckaert (VUB Brussel), bezig met een proefschrift over de geleerdheid van Anna Maria van Schurman, gaf me in een e-mail van 27 augustus 2007 tekst en uitleg over de verschillende leerrelaties tussen vrouwelijke studenten en mannelijke docenten. Zie ook: Pieta van Beek, ‘Tu mihi Parnassus, tu mihi Apollo eris’: Anna Maria van Schurman en haar leermeesters’, in: *Nieuwsbrief Neolatinstenverband* (21) 2008, pp. 5-16.
- ⁵ Pieta van Beek, *De eerste Studente...*, pp. 58-60 en pp. 67-73.
- ⁶ G.D.J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*. ‘s Hertogenbosch, 1853, p. 97 en p. 110; Pieta van Beek, *De eerste Studente...*, pp. 129-131.
- ⁷ Pieta van Beek, *Anna Maria van Schurman (1607-1678) en haar kennis van oud-oosterse talen*. Magistersverhandeling. Stellenbosch, 2004, pp. 64-65 en pp. 69-71 (Aanwezig op de UBU, MAG: BSW 418 43-47); Pieta van Beek, *De eerste Studente...*, pp. 70-73.
- ⁸ Pieta van Beek, *De eerste Studente...*, pp. 214-218, pp. 225-226 en pp. 232-233.

Pieta van Beek (1958) is Research Associate Universiteit van Stellenbosch, Zuid-Afrika en geaffilieerd onderzoeker aan de Universiteit Utrecht.
Contact: Pieta.vanBeek@let.uu.nl

De vrouw in Nederland

“De vrouw in Nederland. Haar eigen geschiedenis in meer dan 100 verhalen”, de titel van het boek van Lamberthe de Jong, roept heel wat verwachtingen op. Maar net zoals andere boeken die iets willen vertellen over dé vrouw – denk bijvoorbeeld aan de reeks van Duby en Perrot – begin ik dit boek ook te lezen met de nodige voorzichtigheid. Wie is precies dé vrouw? Welke 100-tal verhalen worden geselecteerd? Waarom net die verhalen?

/ Hilde Timmerman /

Meteen wordt in de inleiding duidelijk dat de Jong niet de ambitie heeft om een allesomvattende geschiedenis over Nederlandse vrouwen te schrijven. Vanuit de zorg voor een gelijkwaardige man-vrouwgeschiedenis, vindt de Jong het belangrijk om via de door haar geselecteerde verhalen vrouwen een ‘stem’ te geven in de geschiedenis. De keuze van de verhalen is gebaseerd “op persoonlijke en historische interesse, op het vrouw-zijn én op beschikbaarheid van informatie”.

Het boek leest als een bloemlezing van soms totaal uiteenlopende verhalen en onderwerpen. Dit vergt een zekere inspanning van de lezer als je de verhalen achtereenvolgens doorneemt. Je kan het boek bezwaarlijk een naslagwerk voor wetenschappelijk onderzoek noemen. Niet alleen ontbreekt hiervoor een gedetailleerd notenapparaat. De auteur gaat in hinkstapsprongen door de geschiedenis vanaf de 1^e eeuw tot en met de 21ste eeuw in een 350-tal bladzijden.

De verhalen zijn gepresenteerd volgens een numerieke, chronologische ordening. Voor de titel van elk verhaal staat een nummer waaraan op het einde van het boek in de bronnenlijst wordt gerefereerd. Daar krijgt de lezer een uitgebreide bronvermelding. Op het einde van de titel staat de tijdsvermelding tussen haakjes. Elk verhaal is voorzien van een inleiding van de Jong. Vaak is dit een handige introductie met een toelichting bij de historische persoon of context. Sommige inleidende teksten – vooral bij de kortere verhalen uit de oudheid en de vroege middeleeuwen – zijn overbodig. Ze onthullen meteen de hele brontekst of vertellen soms meer dan de brontekst zelf. Dit is bv. het geval bij het verhaal over “Hoe Mechtildis, magistra van Füssenich, moniale werd (+/- 1219)”.

Sommige exhaustieve bronteksten konden niet integraal worden opgenomen in ‘De vrouw in Nederland’. Het was wellicht geen sinecure voor de Jong om een passend fragment te selec-

teren. Soms blijft de lezer op zijn honger zitten. Waarom kiest de auteur dit fragment? Waarom laat de auteur het fragment net hier starten of stoppen? Toch kan deze laatste kritiek meteen ook een prikkel betekenen om een (eerste) stap te zetten naar de volledige bron(nen)publicatie.

De belangrijkste troef van ‘De vrouw in Nederland’ ligt hem in de verscheidenheid van de verhalen. In de meeste gevallen zijn het tijdsdocumenten geschreven door vrouwen: reisverhalen, brieven geschreven door vrouwen aan vrouwen of vrouwen aan mannen. Ook mannelijke auteurs krijgen een plaats in het boek. Daarnaast zijn er ook fragmenten uit artikels, boeken, bedenkingen, notities, voordrachten, enz... Sommige onderwerpen zijn bijzonder origineel. Zo bv. het verhaal van Catharina Simons uit 1616 die zich vermomt als man en steenhouwer wordt. Het verhaal van “De ontruiming van het apeldoornsche Bosch (1943)” grijpen de lezer dan weer naar de keel. Af en toe kreeg ik het gevoel dat er een cyclische opbouw in het boek zat. Dat Aletta Jacobs enkele keren wordt opgevoerd, spreekt misschien voor zich. Maar je leert ook vrouwen kennen in een verschillende context. In de periode van de Tweede Wereldoorlog maken we kennis met Anne H. Mulder die schrijft over het dagelijkse leven in de oorlog. Enkele verhalen verder leren we die zelfde Anne H. Mulder kennen als “Een schrijfster thuis in de jaren vijftig.” Door die verscheidenheid aan verhalen en het terugkeren van bepaalde personen, kom je op een vlotte manier in een kort tijdsbestek veel te weten over vrouwen in de Nederlandse geschiedenis.

Toch mis ik een verantwoording van de selectie van verhalen in het boek. Waarom kiest de auteur voor een bepaalde bron, een bepaald fragment? Heeft deze te maken met een persoonlijke voorkeur of interesse? Zo kan je je als lezer bv. afvragen wat het belang is van de brief van Suzanne Hoefnagel aan haar zoon Constantijn Huygens in London? Ze vraagt in die brief of haar zoon kurken kan meenemen voor kanneltjes bier. Onrechtstreeks kan je afleiden uit de brief hoe belangrijk bier in het begin van de 17de eeuw was bij gebrek aan drinkbaar water en wat dat betekende voor het dagelijks verbruik van voedsel en drank en de zorg die vrouwen hieraan besteedden. Zulke toelichtingen zouden uitgebreider in de inleiding mogen opgenomen worden.

Een tweede aspect dat samenhangt met de verantwoording van het verhaal in het boek heeft te maken met de vindplaats. Hoe en waar heeft de Jong een bron gevonden? Hoewel de Jong dit per verhaal volgens mij te weinig duidelijk maakt, toont ze dat ze zeker oog heeft voor de heuristiek van het bronnenmateriaal. Zo is het verhaal over Mineke Bosch die de (gestolen) archieven van het IIAV in Rusland bekijkt heel intrigerend. In meer verhalen uit het boek zou een ‘heuristisch aanloopje’ mooi gestaan hebben in de inleiding omdat de lezer dan inzicht krijgt in en begrip kan opbrengen voor de samenstelling van het boek en de selectie van de verhalen.

Tot besluit kan ik zeggen dat de Jong – ondanks het ontbreken van een wetenschappelijk kader en een soms discutabele selectie – er in slaagt om een boek samen te stellen dat zeker het lezen waard is. Het boek verdient – door zijn algemeenheid – een plaats in de boekenkast van iedereen die op om het even welke manier met vrouwen- of gendergeschiedenis bezig is. ///

Hilde Timmerman (1974) studeerde Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Ze was enige tijd verbonden als onderzoeker in opleiding aan het “Vrouwenarbeidproject” aan het IISG en werkte mee aan het project “Vrouwen en repressie” aan de VUB. Hilde is redactielid van Historica.

Lamberthe de Jong, *De vrouw in Nederland. Haar eigen geschiedenis in meer dan 100 verhalen*, Van Gennep, 2007, 395 blz. ISBN 9789055158874, €19,90.

Een andere kijk op Simone de Beauvoir

In 2008 zou Simone de Beauvoir 100 jaar geworden zijn, een gelegenheid om haar leven en werk opnieuw onder de aandacht te brengen. De Beauvoir is bij het brede publiek vooral bekend als intellectuele compagnon van Sartre en als auteur van *'Le deuxième sexe'* (1949) als feministisch icoon. Daarnaast publiceerde ze tal van andere filosofische werken romans, brieven, dagboeken, artikelen. Hoewel de ontzaglijke invloed op de feministische beweging en het feministisch denken van *'De tweede sekse'* een rode draad vormt doorheen de door Joke Hermesen in dit boek verzamelde essays met als titel *'Simone de Beauvoir. Alles welbeschouwd'*, komt ook haar breder filosofische werk aan bod. Minder bekende maar zeer belangwekkende werken als *'La Vieillesse'* (1970) en *'Pour une morale de l'ambiguïté'* (1947) worden immers ook besproken.

/ Gily Coene /

Na een voorwoord door Rosi Braidotti, geeft Joke Hermesen een overzicht van het leven en werk van de Beauvoir. Zij gaat daarbij onder meer in op de invloed van Sartre in het leven van de Beauvoir maar ook op de filosofische verschillen in hun denken, en meer bepaald op de betekenis van de ander, de rol van emoties en de betekenis van liefde. Dit thema wordt verder besproken in de daaropvolgende bijdrage van Karen Vintges. Zij gaat ook in op de actualiteit van het denken van de Beauvoir en doet een kritische uitval naar hedendaagse feministen als Elizabeth Badinter die in de Beauvoir het prototype van de seculiere verlichtingsfeministe menen te zien. Vintges betwijfelt ook of de Beauvoir zich wel achter de hoofd- doekprotesten van Franse feministen als Badinter zou geschaard hebben en meent dat de Beauvoir vanuit haar veroordeling van het kolonialisme en haar politiek engagement zich eerder zou uitgesproken hebben voor cross-culturele coalities die elk type van fundamentalisme, inclusief het westerse verlichtingsfundamentalisme, bestrijden.

Else Walravens bespreekt het werk van de Beauvoir over ouder worden en haar meer autobiografische werk over afscheid nemen. Zoals de Beauvoir ook in de *'De tweede sekse'* had gedaan kaart ze in *'La Vieillesse'* op grond van een grondige historische, culturele en filosofische analyse de problematiek van ouderen in de kapitalistische twintigste-eeuwse samenleving aan. Silvia Stoller geeft een situering van het filosofische denken van de Beauvoir, meer in het bijzonder haar relatie tot de fenomenologie en het existentialisme.

Magda Michielsent trekt enigszins andere conclusies dan Karen Vintges doet uit de relevantie van het denken van de Beauvoir voor de actuele multiculturele wereld. Ze wijst daarbij op het gegeven dat het inzicht 'je wordt niet als vrouw

geboren' nog geen algemeen verspreid inzicht is binnen de verschillende culturen in onze samenleving.

Tenslotte wordt het politiek engagement van Simone de Beauvoir, meer bepaalde in de zaak Boupacha, kritisch besproken door Sonia Kruks en becommentarieerd vanuit haar eerder gepubliceerde *'Priveléges'* en het latere *'La force des choses'*. Djamilia Boupacha was een jong vrouwelijk lid van het *Front de Libération Nationale* (FLN) – dat streed voor de Algerijnse onafhankelijkheid en tegen de Franse kolonisator – die op verdenking van het plaatsen van een bom in een café in Algiers werd gearresteerd en gedurende een aantal weken herhaaldelijk werd gemarteld en verkracht tot ze uiteindelijk tot een bekentenis overging. In deze zaak nam de Beauvoir haar verantwoordelijkheid op als publieke intellectueel. Door haar optreden met de advocate Gisele Halimi werd Boupacha naar Frankrijk overgebracht en uiteindelijk vrijgelaten.

Er zijn al heel wat werken over de Beauvoir verschenen, maar zelden komt de veelzijdigheid van haar denken en haar engagement onder de aandacht. Het literaire werk van de Beauvoir blijft in dit boek wel grotendeels onbesproken. De klemtoon ligt toch vooral op haar betekenis voor het feministische denken. Dit is ook niet zo verwonderlijk, want hierin blijkt ook de relevantie van het denken van de Beauvoir vandaag ook het grootste te zijn. In dat opzicht heeft ze qua ideeënbekendheid misschien wel stilaan Sartre overschaduwd.

In zijn geheel is het boek een aanrader voor wie enigszins met het feministische denken van de Beauvoir vertrouwd is, maar ook eens nieuwe aspecten van haar leven en werk wil verkend zien. De ordening en de volgorde van de bijdrage is niet zo goed te beduiden, maar het boek leest bijzonder vlot – ik heb het in één ruk

doorgelezen. Dat komt ondermeer omdat de auteurs de invloed van deze vrouw op hun persoonlijk leven en werk verhalen.

Belangrijk is dat het ook het eerste boek is dat gewijd is aan een vrouwelijke auteur in deze intussen toch al uitgebreide reeks van filosofische denkers. Een unicum, want uiteindelijk blijft de Beauvoir in het filosofische canon toch miskend en wordt ze nogal vaak zonder veel kennis van zaken als evenbeeld van Sarte afgedaan. Een belangrijke verdienste van dit werk is alvast dat het deze misvatting de wereld uithelpt. ///

Gily Coene is doctor in de Moraalwetenschappen (Universiteit Gent). Zij werkt aan de Vrije Universiteit Brussel, waar ze ondermeer de cursus 'Inleiding tot de vrouwen- en genderstudies' doceert. Zij is verbonden aan het Centrum voor de Studie van de Verlichting en het Vrije Denken en RHEA-Centrum Gender & Diversiteit. Haar onderzoek spitst zich toe op thema's als gender in relatie tot migratie, seksualiteit en eer. Contact: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschappen, Pleinlaan 2, 1050 Brussel. Tel.: 02/6292646. E-mail: gcoene@vub.ac.be.

Joke Hermesen (red.), *Simone de Beauvoir. Alles welbeschouwd*. Series: denkers, Klement/Pelckmans, 2008, 168 blz., ISBN: 9789086870158, €18,50.

“Hier sta ik, ik kan niet anders.”

Het leven van Joke Smit

“Haar feminisme was radicaal, haar politieke strategie sociaaldemocratisch, haar inborst calvinistisch en haar levenshouding libertair.” Met deze woorden karakteriseert journalist Marja Vuijsje Joke Smit. Vuijsje schreef met *Joke Smit. Biografie van een feministe 1933-1981* een zeer persoonlijk beeld van een van Nederlands meest vooraanstaande feministen.

/ Margit van der Steen /

Met de dood voor ogen maakte Joke Smit zich zorgen of ze nog wel een artikel over onderwijsvernieuwing en een over nieuw-socialisme kon schrijven. Toen bij de feministe en intellectueel kanker was gediagnosticeerd, maakte ze plannen voor de haar resterende tijd. Als ze nog kort te leven had, zat er maar een stuk in en anders misschien wel twee. Uiteindelijk zou haar

schiedenisboeken niet. Dat geldt wel voor de tekst die Joke Smit voorgeed aan de vergetelheid heeft ontrukkt: ‘Het onbehagen bij de vrouw’ uit 1967. Dit in *De Gids* gepubliceerde essay sloeg in als een bom. De 34-jarige wetenschappelijk hoofdmedewerker benoemde de onvrede van vrouwen met een tweederangsbestaan in een nieuwe, radicale taal die de opmaat vormde voor een herlevend feministisch elan. Alleen al vanwege dit essay verdient Joke Smit een biografie. Het bleef niet bij één spraakmakende tekst. Haar gedicht ‘Er is een land waar vrouwen willen wonen’ wordt tot op de dag van vandaag geciteerd. Maar ze analyseerde ook haarscherp het paternalisme van de socialistische vakbond, de NVV.

Haar afscheidsrede van de Amsterdamse gemeenteraad in 1971 zorgde eveneens voor de nodige opschudding. Ze wees op de schuttingtaal waar de heren politici zich van bedienden en vergeleek de politiek met een apenkolonie. Het krachtsvertoon in de klim omhoog in de hiërarchie van zowel politici als apen draaide om de vraag – ik citeer hier Joke Smit in de gemeenteraad – “Wie kan de grootste pik opzetten?”.

Gelukkig is er sinds kort een biografie waarin deze en andere wapenfeiten geboekstaafd zijn. Ondanks een wat lastige annotatie is het een boek om in een adem uit te lezen. Vuijsje wist het vertrouwen van de erfgenamen te

winnen en kreeg de beschikking over persoonlijke brieven en dagboeken. Kinderen en geliefden spraken zich openhartig over haar uit. De biografie kon zo een zeer persoonlijke portret neerzetten van Joke Smit. Het boek staat vol mooie, ontroerende maar ook soms pijnlijke details over haar relaties met mannen en vrouwen, haar vrije huwelijk en het stervensproces.

Hierdoor krijgt de lezer een bijzonder openhartige inkijk in de meest intieme levensfeer.

Het boek volgt het leven van Joke Smit chronologisch. Vuijsje beschrijft het meisje dat Frans ging studeren en in Franse literatuur een inspiratiebron voor het leven vond; de vrouw die vanuit een Luthercomplex (‘hier sta ik, ik kan niet anders’) haar feminisme aan de wereld kenbaar maakte. Ze portretteert een keiharde werker met een groot plichtsbesef. Nieuwe feministische organisaties zoals het mede door Joke Smit opgerichte Man Vrouw Maatschappij passeren de revue, inclusief de conflicten met de meer radicale zusters die de mannen geheel buiten spel wilden zetten. Vuijsje laat Joke Smits geloof in de overheid zien en haar keuze voor de lange mars door de instituties, met mannen en met beleidsnota’s. Toetreding tot de PvdA was een logische stap, maar Joke raakte bitter teleurgesteld in die partij. Haar afscheidsrede van de Amsterdamse gemeenteraad loog er niet om.

Hoewel de biograaf veel over Joke Smit naar boven haalt, had ik graag gezien dat ze uitgebreider stil had gestaan bij haar intellectuele en politieke betekenis. De biografie is soms te veel een opsomming van teksten en organisaties. De grote maatschappelijke invloed van haar werk komt daardoor niet altijd voldoende uit de verf. Ook doet de auteur het te veel voorkomen alsof ‘Het onbehagen van de vrouw’ in een soort niemandsland tot stand kwam. Er waren meer vrouwen die in de jaren zestig opkwamen voor de belangen van hun seksegenoten. Het bijzondere van Joke Smit was juist dat zij een nieuwe toon aansloeg, een toon die zorgde voor elan en die jonge vrouwen wist aan te spreken. Waarom juist Joke Smit die nieuwe toon aan kon slaan die de tijdgeest zo goed aanvoelde, dat had ik nu graag willen weten. ///

nog een jaar worden gegund. Dat betekende dat ze zelfs tijd vrij wilde maken om afscheid te nemen van haar ouders. Het voorval zegt iets over haar gedrevenheid en haar prioriteiten in het leven, maar ook over de tijdgeest. Wat een geloof in de maakbaarheid van de samenleving sprak er uit!

Maar de bewuste stukken haalden de ge-

Margit van der Steen is als extern promovendus verbonden aan de Universiteit Leiden waar zij een biografie schrijft over dr. Hilda Verwey-Jonker (1908-2004). Zij studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, werkte tien jaar aan de Universiteit Utrecht als directeur van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies en heeft een eigen onderzoeks- en adviesbureau AETAS.
Contact: m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Marja Vuijsje, *Joke Smit. Biografie van een feministe*, Uitgeverij Atlas, 2008, 496 blz.
ISBN 978 90 450 1430 2 €24,95

Meisjes op reis

Deze zomer kreeg het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) van de heer Van der Molen, directeur van de Federatie Instituten Raadslieden (FIRA) een bordje in email met de tekst: "Meisje, zorg dat men je blijft respecteren". Onder de grote rivieren – in het katholieke gedeelte van Nederland – hing dit bordje in de bus bij de chauffeur. Naast de bordjes 'Verbandtrommel voorin' en 'Gelieve niet met de chauffeur te spreken'.

/ Grietje Keller /

IHet FIRA is ontstaan uit meerdere organisaties waaronder de Nederlandsche Vereeniging ter Behartiging van de Belangen der Jonge Meisjes (1893-1956) en de Federatie van R.K. Vereenigingen ter Bescherming van Meisjes in Nederland (1902-1962). In het IIAV bevinden zich archieven van de verschillende voorlopers van de FIRA. In die archieven zijn er bijvoorbeeld stukken te vinden van het Nationaal Comité van Instellingen voor de Zedelijke Volksgezondheid, over het Comité ter Bestrijding van Openbare Zedeloosheid of over de 'prostitutiebestrijding'. Deze vrouwenverenigingen hadden onder andere tot doel meisjes op het 'goede pad' te houden en hen voor prostitutie te behoeden. Karakteristiek was daarbij het stationswerk. Een stationsjuffrouw met een band om haar arm ontfermde zich over jonge meisjes: wellicht hadden zij hulp of advies nodig. De stationsjuffrouw gaf bijvoorbeeld raad over vertrouwd onderdak. "Hetzij door onwetendheid, hetzij door lichtzinnigheid" zouden jonge meisjes op reis in verkeerde handen kunnen vallen. De tekst van het busbordje "Meisje, zorg dat men je blijft respecteren" geeft een glimp van een wereld waarin reizende jonge meisjes gezien werden als zuiver en kwetsbaar in een harde buitenwereld vol lieden met slechte bedoelingen. ///

Grietje Keller is beeldarchivaris bij het IIAV.
Reacties en contact: g.keller@iiav.nl
of 00 31 20 665 0820.

Service / Nieuwe boeken

Service / Tentoonstelling

Feministische kunst

Van poster plakkende actiegroepen tot en met virtuele feministische *cyber art*: centraal in deze tentoonstelling staan kunstwerken van tachtig internationale kunstenaressen voor wie het feminisme een belangrijke inspiratiebron is of is geweest. De feministische beweging heeft door politieke acties en theoretische reflectie, vanaf eind jaren 1960 tot en met de dag van vandaag een gestage invloed uitgeoefend op de beeldende kunst. Uit recente wereldwijde tentoonstellingen, ondermeer in het Moco Los Angeles en het Brooklyn Museum New York blijkt een hernieuwde belangstelling voor kunst met een feministische inslag. Het MMKA biedt een groot overzicht met Amerikaanse pioniers als Judy Chicago en Faith Ringgold, Europese pioniers als Ulrike Rosenbach en Valie Export tot en met hedendaagse kunstenaressen uit Afrika, het Midden-Oosten, Azië én Nederland. *ReBelle. Kunst en feminisme 1969-2009* laat zien dat het bij feministische kunst niet om één stijl, of over één bepaald onderwerp gaat. Kortom: de beeldvorming van de feministische invalshoek – door sommigen als *damned anachronism* getypeerd of tot het cliché van de roze tuinbroek gereduceerd, wordt flink opgepoetst.

Waar: Museum voor Moderne Kunst Arnhem. **Wanneer:** 30-05-08 t.e.m. 23-08-09, di t/m vr 10-17 u; za, zo + feestdagen 11-17 u
Website: www.mmkarnhem.nl

Service / Tentoonstelling

De ideale vrouw

Bij 'ideaal' denken we al gauw aan schoonheid. Een mooi en sexy uiterlijk is echter een typisch 20e-eeuws ideaal! Lange tijd werd de vrouw geacht heel andere deugden te hebben. Naast schoonheid moest ze ook traditionele eigenschappen bezitten als echtelijke trouw, huiselijkheid en vroomheid. En ze moest een toegewijd moeder zijn, wijs en daadkrachtig. De expositie over vrouwelijke rolmodellen is opgebouwd rond de meest 'gewenste' vrouwelijke eigenschappen. Verschillen en

overeenkomsten tussen het ideaalbeeld vroeger en nu worden in *De ideale vrouw* duidelijk doordat oude schilderijen, prenten en gedragsboeken tegenover hedendaagse videowerken, filmpjes, foto's en *glossy's* worden gezet.

Waar: Noordbrabants Museum
Wanneer: t.e.m. 3-05-2009, di-vr 11-17 u; za-zo 12-17 u
Website: www.noordbrabantsmuseum.nl

Kijk voor meer tentoonstellingen op www.gendergeschiedenis.nl

Service / Tentoonstelling

Betoverd door vrouwen

Het Groninger Museum presenteert met *J.W. Waterhouse (1849-1917)*. *Betoverd door vrouwen* de grootste overzichtstentoonstelling van werken van de wereldberoemde Britse kunstenaar John William Waterhouse die ooit is georganiseerd. Vele kunstwerken komen uit Engeland, Ierland, Australië, Taiwan en Canada. Door zijn rijk gekleurde, geladen afbeeldingen van mooie vrouwen krijgt Waterhouse veel waardering in het hele Britse Rijk en op de wereltentoonstellingen in de jaren negentig van de negentiende eeuw. De onderwerpen, die Waterhouse ontleent aan auteurs als Ovidius, Keats, Boccaccio, Shakespeare, Tennyson, Shelley en Dante, zijn lofuitingen op de hartstochtelijke passie voor vrouwen.

Waar: Groninger Museum
Wanneer: t.e.m. 3-05-2008, di-do en za-zo 10-17 u, vr tot 22 u.
Website: www.groningermuseum.nl

Nieuwe boeken

Gottfried von Strassburg *Tristan en Isolde*

Als Tristan voor zijn oom en heer, koning Marc van Cornwall, per schip in Ierland diens bruid Isolde ophaalt, drinken zij per ongeluk van de liefdesdrank die bedoeld was voor het bruidspaar. De daarop volgende avonturen van het hartstochtelijk verliefde, overspelige paar en jaloeze echtgenoot Marc waren in heel middeleeuws Europa bekend en geliefd. Tot op de dag van vandaag wordt in de literatuur, de beeldende kunst en in de muziek naar dit tragische liefdespaar verwezen. De middeleeuwse Tristanromans worden in twee typen ingedeeld: de 'version commune' die zich beperkt tot het verhaal zelf, en de 'version courtoise', waarin de verteller ook commentaar geeft op de gebeurtenissen en aandacht besteedt aan psychologische aspecten. De belangrijkste vertegenwoordiger van dit tweede type is de Tristanroman (ca. 1210) van de beroemde auteur Gottfried von Strassburg. Deze Middelhoogduitse roman is nu voor het eerst integraal vertaald in modern Nederlands.

Uitgeverij Verloren, 2008, €30,-

Julia C. Szirmai (vert.) *Aucassin en Nicolette*

Aucassin en Nicolette (geschreven omstreeks 1200) is een unieke tekst in de Franse literatuur van de middeleeuwen. Het is het enige voorbeeld dat wij kennen van een 'chantefable', een genre waarin afwisselend verzen en proza worden gebruikt. De anonieme auteur presenteert ons de

geschiedenis van een verliefd stel dat vele moeilijkheden moet overwinnen om te kunnen trouwen. Dat lijkt een banaal gegeven, ware het niet dat *Aucassin en Nicolette* een parodie is op verschillende literaire genres van die tijd. Bovendien neemt de tekst maatschappelijke fenomenen zoals de feodaliteit en de religie op de hak. Maar bovenal wordt de draak gestoken met de rol van man en vrouw, zoals bijvoorbeeld in de episode van Torelore, waarin de koning in bed ligt na een bevalling en de koningin het leger aanvoert. Kortom: een buitengewoon amusant verhaal dat een andere kant van de middeleeuwse literatuur laat zien.

Uitgeverij Verloren, 2009, €8,-